

9284

कविवर्य मोरोपंतकृत

आर्या के कावलि

म. ग्रं. सं. ढाणें

विषय काव्य
सं. क्र. 9223

विस्तृत प्रस्तावना, टीपा व परिशिष्टें
यांसह



REFBK-0006666

सुविचार प्रकाशन मंडळ, लिमिटेड
धनतोली, नागपूर.

शके १८६७]

किंमत १ रुपया

[सन १९४५

साभार उल्लेख

आर्याकेकावलीची प्रस्तुत आवृत्ति प्रा. श्री. ना. वनहट्टी यांच्या देखरखीखाली तयार झालेली आहे. त्यांच्या 'मयूरकाव्यविवेचना'चा या आवृत्तीच्या कामीं मनमुराद उपयोग केला आहे.

प्रस्तावनेत प्रारंभीं दिलेलें पंतांचें चरित्र बाळकृष्ण मल्हार हंस यांच्या मोरोपंतांवरील निबंधावरून तयार केलें आहे. लक्ष्मण रामचंद्र पांगाकर यांच्या मोरोपंत चरित्रामधील, श्री. रा. द. पराडकर यांच्या आर्याकेकावलीच्या आवृत्तीमधील व वनहट्टींच्या मयूरकाव्यविवेचनामधील माहिती व विवेचन यांस अनुसरून हें चरित्र दुरुस्त व पूर्ण केलें असून, आहे त्या मर्यादेंत तें 'अद्ययावत् व विश्वसनीय झालें आहे असें म्हणण्यास हरकत नाही. आख्यायिका सर्वच हंसांच्या निबंधांतून बदल न करितां उतरिल्या आहेत. आख्यायिका म्हणजे केवळ लोकप्रसिद्धीने चालत आलेल्या गोष्टी. ऐतिहासिक सत्याच्या दृष्टीने त्यांजकडे पाहण्यांत मतलब नाही. त्यांच्या योगाने वर्णित व्यक्तीच्या जीवनावर अप्रत्यक्ष प्रकाश पडतो, इतकेंच.

ग्रंथनामाचा निर्देश न करितां सर्वत्र दिलेले आकडे हे आर्याकेकावलींतील आर्यांचे निर्देशक आहेत.

खुद्द आर्याकेकावलीचें मुद्रण श्री. पराडकरांच्या आवृत्तींत पोथीचा जो ठसा ब्लॉक दिलेला आहे, त्यावरून, म्हणजे खुद्द कवीने लिहिलेल्या प्रतीवरून, केलें आहे. खुद्द पराडकरांच्या मुद्रित प्रतींतील चुकाही यांत दुरुस्त केल्या आहेत.

वर ज्यांचा उल्लेख केला आहे त्या सर्व सन्माननीय ग्रंथकारांचे आम्ही ऋणी आहों.

प्रा. भ. श्री. पंडित यांची अर्थ लावण्याच्या कामीं मदत झाली, विशेषतः १२६ व्या आर्येचा श्लेषार्थ त्यांनी सुचविला, याबद्दल त्यांचे आम्ही आभारी आहोंत.

प्रकाशक

पुस्तक क्र. ५३५९३... वि. क्र. १०५५... ३५ ३३
पुस्तक क्र. १९२३... वि. क्र. १०५५... २६/२/६९
महाराष्ट्र

प्रस्तावना

मोरेश्वर रामचंद्र पराडकर उर्फ



REFBK-0006666

१ चरित्र

महाराष्ट्र भाषादेवीचा हृदयंगम सखा, साहित्यशास्त्राचा मित्र आणि रामभक्तशिरोवतंस मोरोपंत पराडकर हा पन्हाळगड येथे शके १६५१ सौम्य नाम संवत्सरीं जन्मला.

मोरोपंत कऱ्हाडे जातीचे ब्राह्मण होते. त्यांचें गोत्र जामदग्न्य. त्यांच्या बापाचें नांव रामचंद्रपंत व आईचें नांव लक्ष्मीबाई. पंतांच्या बायकोचें नांव रमाबाई. मोरोपंतांस, रघुनाथपंत आणि रामकृष्णपंत असे दोन पुत्र आणि एक कन्या होती. रघुनाथपंतास ग्वाल्हेरी येथे नोकरी होती, त्याचा वंश तिकडे आहे. रामकृष्णपंतास त्याचा चुलत सासरा विठ्ठल उपाध्याय याने, निजामाचे दिवाण चंदूलाल यांजकडून एक गाव इनाम देवविला, तो कित्येक वर्षे त्याजकडे चालत होता.

मोरोपंतांचे पूर्वज रत्नागिरी जिल्ह्यांतील राजापूर तालुक्यापैकी मौजे सौंदळ या गावी राहत होते. तेथून पंतांचे वडील रामाजीपंत हे कोल्हापूर संस्थानची त्या वेळची राजधानी पन्हाळगड येथे निघून आले व तेथेच त्यांनी घर करून संसार थाटला.

पंतांचे वडील रामाजीपंत यांना कोल्हापूर दरबारी चाकरी मिळाली. रामाजीपंताने आपल्या मोतद्वारास कांही अपराधास्तव पैसा तापवून डाग दिला; तेव्हा राजाने मात्र करावयास योग्य असा दंड आपण आपल्या सेवकास केल्याबद्दल आपणास शासन होईल या भीतीने त्याने कोल्हापूर सोडलें आणि तो बारामतीस आला. तेथे बालाजी विश्वनाथ भट पेशवे यांचा जामात बाबूजी नाईक जोशी जहागिरदार होता त्याजकडे तो पागेच्या कामावर राहिला. तांपर्यंत मोरोपंत पन्हाळगडासच होते. मोरोपंतही पुढे आ.के...१

पन्हाळगडाहून निघून बापास भेटण्याकरितां वारामती येथे गेले. मोरोपंत पन्हाळा सोडून वारामतीस कायमचे राहण्यास केव्हा गेले याविषयीं पंत-चरित्रावर लिहिणाऱ्यांचें एकमत नाही. कै. ल. रा. पांगारकर हे आपल्या मोरोपंत चरित्रांत पंत शके १६७२ च्या सुमारास आपल्या वडिलांची भेट घेण्याकरितां म्हणून पन्हाळा सोडून वारामतीस गेले असें वर्णन करितात. पंतवंशज श्री. रामकृष्ण दत्तात्रय पराडकर हे करवीर संस्थानच्या अंदाधुंद व जुलमी राजवटींत पंतांवर कांही तरी प्राणघातक संकट आल्यामुळे ते पन्हाळा सोडून गेले असावे असें सुचवितात. कोल्हापूरचा छत्रपति संभाजी हा शके १६८२ मध्ये मरण पावल्यानंतर त्याची बायको जिजाबाई व दासीपुत्र येसाजी यांची जुलमी झोटिंगपाच्छाई सुरू झाली, असें इतिहास सांगतो. तेव्हा पंतांवर जें संकट आलें तें शके १६८३ ते १६८७ या अवधींत आलें असावे असा पराडकर तर्क करितात. पंतांवर आलेलें संकट व पन्हाळ्याहून त्यांचें वारामतीस झालेले आगमन यांचा 'आर्योक्तकावलि' या काव्याशीं विशेष निकट संबंध आहे. त्याचा विचार पुढे करूं.

वारामतीस आल्यानंतर पंतांचा बाबूजी नाइकाशीं परिचय झाला. पंतांचे गुण पाहून बाबूजी नाइक यास फार संतोष झाला. त्याने सालीना ५०० रुपयांची नेमणूक करून देऊन पंतांस आपल्या घरीं पुराण सांगण्या-करितां ठेविलें. याखेरीज लग्नकार्य वगैरे प्रसंगीं विशेष द्रव्यसाहाय्यही तो करीत असे. नाइक हा पंतास कांही जहागीर करून देत होता परंतु ती घेण्याचें पंताने नाकबूल केलें. वारामतीस मोरोपंत बाबूजी नाइकांच्याच एका वाड्यांत राहत असत. तो वाडा शके १६९९ सालीं नाइकांनी पंतांना दान दिला.

पन्हाळगडचे केशव पाध्ये व गणेश पाध्ये हे बंधु मोरोपंतांचे गुरु होत. त्यांच्यापाशीं पंतांनी काव्यव्युत्पत्ति, अलंकार, वेदान्त इ० विषयांचें अध्ययन केलें. पाध्यांच्या घराण्यास पंत फार पूज्य मानीत असत. पुढे पंढरपूरचे काशीनाथबाबा पाध्ये यांची कन्या सुंदराबाई ही मोरोपंतांचा चिरंजीव रामकृष्णपंत यास दिली, तेव्हा तर त्यांचा पाध्यांच्या घराण्याशीं शरीरसंबंधच घडून आला. यामुळे परस्पर स्नेह दृढतर झाला.

प्रतिदिवशीं रात्रीं धुळीची पाटी, संस्कृत पोथी व सदीप समई इतकी तयारी चाकराने करून ठेवावी. इकडे सर्व नित्य कृत्य आटोपल्यावर पंतांनी

सर्व पाटीभर ग्रंथ लिहावा आणि नंतर निजावयास जावें असा त्यांचा परिपाठ होता. दुसरे दिवशीं सकाळीं पाटीवरील ग्रंथाची प्रत शाईने करून ठेवण्याचें काम लक्ष्मणभट्ट वाईकर याजकडे होतें. एके दिवशीं चाकराच्या हातून पाटी उधळली तेव्हा नष्ट झालेला ग्रंथ स्वतः भगवान् रामचंद्राने कागदावर लिहून ठेवला असें म्हणतात.

कित्येक काव्ये पंतांनी इतरांच्या सुचनेवरून लिहिलीं असल्याचें दिसून येतें. काशीनाथ उर्फ बाबा पाध्ये यांचे सांगण्यावरून 'बृहद्दशम' भागवताच्या दहाव्या स्कंधाच्या आधारें लिहिला, परंतु तो फार बिकट झाला असें पाध्ये यांचें म्हणणें पडल्यावरून मंत्रभागवत म्हणून सगळ्या भागवतावर सुलभ ग्रंथ लिहिला, अशी आख्यायिका आहे. हरिवंश बाबूजी नाइकाचे चिरंजीव पांडुरंगराव यांच्या सांगण्यावरून केला असें त्या ग्रंथाच्या आरंभीच्या पुढील आर्येवरून दिसून येईल:—

श्रीपांडुरंगरायें असकृत् प्रेमैकरूनि सांगावें ।

भगवन्निदेश जाणुनि सुयश यथाबुद्धि मग न कां गावें ॥

गीतेच्या भाषांतराचे पहिले सहा अध्याय मात्र पंतांनी लिहिले, बाकीचे बारा अध्याय त्यांचा पुतण्या बाळाजीपंत उर्फ आपा पराडकर म्हणून ब्रह्मावर्ती राहत होता त्याने केले असें म्हणतात. पंत रामभक्त असल्यामुळे सर्व रामायणें मात्र त्यांनी आपल्या प्रेरणेने लिहिलीं.

शके १७१० च्या कार्तिक शुद्ध प्रतिपदेस, म्हणजे आपल्या वयाच्या ६० व्या वर्षीं, मोरोपंत बारामतीनजीक असलेल्या माळेगावचे जहागिरदार अमरसिंग जाधव यांजबरोबर महायात्रेस गेले. त्यांनी आपली कविता बरोबर नेली होती ती काशीतील पंडितांस दाखविली. त्या समयीं पंतांच्या ग्रंथांची शलाकापरीक्षा करावी असा तेथील पंडितांचा विचार ठरला. त्याप्रमाणें एके दिवशीं सभा भरून परीक्षा झाली, त्या समयीं कविता निघाल्या त्यांत खाली दाखल केलेल्या आर्या होत्या असें ऐकण्यांत आहे.

वदवि मयूराकरवीं श्रीराम विराटपर्व चवथें बा ।

स्वल्प म्हणोनि न सोडी अमृताची शक्ति सर्व चव थेंबा ॥

रामघन सत्प्रसादामृत जों जों बहु वळूनि वर्षतसे ।

तों तों भक्तमयूर स्वार्थाकेका करूनि हर्षतसे ॥

ह्या विराटपर्वाच्या शेवटल्या आर्या आहेत. यांत कथानकाचा कांही एक संबंध नसून ह्या केवळ पंतकवीच्या स्वतंत्र व निर्मल प्रतिभानिर्मितच आहेत. भगवत्प्रसादाने परीक्षेच्या वेळीं अशाच सुंदर कविता काशींतील पंडितांच्या प्रेमावलोकनास पात्र झाल्या ही मोठी आनंदाची गोष्ट झाली. ह्या आर्यांमधील साधें अनायासें साधलेलें सरल पदलालित्य, काश्मिरांतील वसंत ऋतूच्या गुलाबाप्रमाणें किंवा निरभ्रपूर्णमेच्या शरच्चंद्राप्रमाणें अथवा सज्जनमानसाप्रमाणें प्रसाद, भागीरथीच्या स्फटिकरचित अगाध प्रवाहाप्रमाणें अर्थगांभीर्य आणि रसिकांस मोहून टाकणारे सुभग अलंकार पाहून काशींतील महापंडित फार प्रसन्न झाले आणि पंडितांची प्राकृतावर स्वाभाविक अप्रीति असतांही, प्राकृतांतील वरच्यासारख्या आर्यांचें अपूर्व लावण्य अवलोकन करून त्यांनी पंतांच्या कवितेची मोठी वाहवा केली.

याच गोष्टीस अनुसरून पंतांचे व्याही काशीनाथ बाबा पाध्ये यांनी म्हटलें आहे की:—

ज्या उपजतांचि गेल्या काशीरामेश्वरा नमायाला ।
आर्या या प्रौढपणीं जगांतीतल हें पुरे न मायाला ॥

आर्यधर्मीयांच्या रिवाजाप्रमाणें पंतांनी प्रयाग, काशी व गया ही त्रिस्थळी यात्रा केली व ते शके १७१२ च्या प्रारंभीं बारामतीस परत आले. काशीहून परत येतांना नर्मदेच्या काठीं चोळीमहेश्वर येथे श्रीमंत कैलासवासी अहल्याबाई होळकर यांच्या भेटीचा योग आला, तेव्हा सालीना पांचशें रुपये घेऊन आपले पदरीं राहण्याविषयीं बाईंनी पंतांस पुष्कळ आग्रह केला; परंतु पंतांचें प्रेम नाइकांवर फार असल्यामुळे तें बोलणें कबूल न करितां ते बारामतीस परत आले.

सन १७४८ पासून १७९४ पर्यंत पेशवाईच्या भरभराटीचा काळ मोरोपंतांनी पाहिला. खडें येथे पेशव्यांनी शेवटचा विजय मिळविल्यावर बहुतेक महाराष्ट्रीय राजकार्यधुरंधर पुरुष हा भूलोक सोडून गेले; महाराष्ट्र कविमुकुटमणि मोरोपंतही त्याच सुमारास, म्हणजे शके १७१६ राक्षस नाम संवत्सरीं (३० स० १७९४) चैत्र शुक्ल १५ रोजीं स्वर्गस्थ झाले.

आपलीं मातापितरें, यजमान, यजमानाचे चिरंजीव, आणि शेजारी इष्ट मित्र यांजविषयीं पंतांनी आपल्या ग्रंथांत कोठे कोठे उल्लेख केलेला आहे, त्यांपैकी कांही पद्यें येथे दाखल केलीं आहेत.

धन्य श्रीराम पिता धन्या लक्ष्मी प्रसू जर्गी झाली ।
 आली सत्यवतीची कीं भारतकीर्ति सुतमुखीं आली ॥
 जो धीर वीरहीर श्रीसिद्धेश्वरमहादयापात्र ।
 श्रीमान् बाबूराय प्रभु ज्याचें शोभलें यशें गात्र ॥
 शीलजितामरचंदन तन्नंदन पांडुरंगरायहि तें ।
 यश मिरवितो प्रजांचीं करि दशरथसा न राम काय हितें ? ॥
 श्री बाबूराय प्रभु माझा अत्यंत सदय अन्नद हा ।
 अर्थिजना न म्हणों दे तैसा तप्तास जेविं सन्नद हा ॥

२ आख्यायिका

(बाळकृष्ण मल्हार हंसकृत मोरोपंतांवरील निबंधांतून उद्धृत)

बाबूजी नाईक यांजकडे प्रथम पंत कांही दिवस जाऊन राहिल्यानंतर, जवळच्या मंडळीने रामचंद्रपंताचे चिरंजीव मोठे विद्वान असून ते आज आठ पंधरा दिवस पंक्तीस असतात असें कळविल्यावरून संध्यावंदनसमयीं पंतांस नाइकांनी बोलावून आणिलें आणि पाट बसावयास देऊन सर्व हकीकत विचारून घेतली. नंतर जवळ रुद्राची पोथी होती ती पुढे करून याचा अर्थ तुम्हीं आम्हांस सांगा असें नाइकांनी म्हटलें. त्यावर, रुद्र हा वैदिक ग्रंथ आहे, याचा अर्थ सांगण्यास पूर्वी भाष्य पाहून ठेविलें पाहिजे, दुसरा एखादा संस्कृत ग्रंथ दिल्यास त्याचा अर्थ यथामति सांगेन, अशी पंतांनी विनंती केली. ती ऐकून जवळ शिवकवचाची पोथी होती ती नाइकांनी पुढे केली. तेव्हा मूळ श्लोक वाचून त्याचा अर्थ तत्क्षणींच मराठी श्लोक रचून पंत सांगूं लागले. याप्रमाणें सर्व शिवकवचाचा अर्थ सांगितला तेणेंकरून नाईक फार प्रसन्न झाले आणि सालीना ५०० रुपये नेमणूक करून आपल्या घरीं पंतांस पुराण सांगण्याकरितां त्यांनी ठेविलें. रामरक्षेचाही अर्थ असाच मराठीत श्लोक रचून पंतांनी नाइकांस सांगितला असें म्हणतात.

पंत आठ पंधरा दिवस वाबूजी नाईक यांजकडे राहिल्यावर एके दिवशीं बायका दळीत असतां ओव्या म्हणत आहेत असें त्यांनी ऐकलें; तेव्हा मी तुम्हांस राम व कृष्ण यांच्या चरित्रावर ओव्या करून देतों त्या तुम्ही म्हणाल काय ? असें त्यांनी त्या बायांस विचारलें. बायांनी होय म्हणून उत्तर दिल्यावर पंतांनी सीतागीत व रुक्मिणीहरणगीत अशीं दोन प्रकरणें बायकांचे ओव्यांचे चालीवर रचिलीं. त्यांतून दोन ओव्या मासल्याकरितां पुढे दाखल केल्या आहेत.

मांडीवरी मज घेतलें स्वामींनी । घनीं सौदामिनी जना वाटे ॥

श्रीराम दयेचा मेघ त्यासमोर । प्रेमें दास मोर नाचताती ॥ सीतागीत.

श्रीमूर्ति श्रीगंगा या देहा ओहळा । स्वीकारी सोहळा पुरवाया ॥

मयूरासी वर्षा सज्जना हे तथा । स्वयंवरकथा रुक्मिणीची ॥ रुक्मिणीगीत

या ओव्या, बायका दळतांना म्हणतात त्या ओव्यांच्याच चालीच्या आहेत. पंतांच्या ओव्या दळते समयीं बायका म्हणूं लागल्या त्या यजमानांचे कार्णी पडल्या. त्यावरून त्यांनी ह्या नव्या ओव्या कोठल्या म्हणून विचारपूस केली तेव्हा रामचंद्रपंताचे चिरंजीव मोरोपंत यांनी त्या केल्या असें त्यांस कोणी कळविलें. तें ऐकून यजमानास संतोष झाला. यजमानास आपली कविताशक्ति कळविण्याची ही मोठी चमत्कारिक शक्कल पंतांनी काढली यांत संशय नाही.



एके समयीं रामजोशी बोवा सोलापूरकर हे तमाशा घेऊन बारामतीस गेले तेव्हा त्यांचा तमाशा करण्याचा बेत ठरला. परंतु नट पाहणें अशास्त्र असल्यामुळे पंतांनी तमाशास येण्याचें नाकबूल केलें. आपण मांडीवर बसून जोशीबोवांचें कवन ऐकावें म्हणजे झालें, असा मंडळीने आग्रह केला त्यास पंतांनी रुकार दिला. इकडे कवन ऐकावयास पंत मांडीवर बसले आहेत ही गोष्ट मंडळीने जोशीबोवास कळविली होती. यामुळे डफावर थाप मारिल्यापासून जोशीबोवांनी वैराग्य व बोध यास अनुलक्षून लावण्या म्हणण्याचा एकसारखा सपाटा चालविला. तें पाहून पंतांस फार संतोष झाला व ते मांडीवरून खाली येऊन जोशीबोवांस म्हणाले की, तुमची वाणी

फार रसाळ आहे परंतु तुम्ही या नटास पुढे उभे करून आपण स्वतः मागे उभे राहतां हैं बरोबर नाही. तुम्हीच पुढे उभे राहून कीर्तन करावे हैं चांगले. त्यावर जोशीबोवा म्हणाले की कीर्तनाचें साहित्य मजजवळ नाही. तें ऐकून पंत म्हणाले की, मी काव्य करीत आहे तें कोणाकरितां ? तुमच्या-सारखे जे कीर्तन करतील त्यांजकरितांच माझी खटपट चालली आहे. तेव्हापासून जोशीबोवांनी तमाशा करण्याचें काम सोडून दिलें व कीर्तन करण्यास आरंभ केला.

वरील आख्यायिकेंत सांगितल्याप्रमाणें पंत व जोशीबोवा यांचा स्नेह झाल्यावर एके समयीं पंत काय करीत आहेत याचा शोध करून येण्या-विषयीं एका मनुष्यास जोशीबोवांनी सांगितलें, त्याप्रमाणें तो पंतांस भेटून त्यांचा परत निरोप घेऊन आला की, 'यावेळीं मी रघुनाथचरित लिहित आहे,' असें पंत बोलले; तें ऐकून जे पंत मोठे विस्तरभीरु व संक्षेपाने सुरस ग्रंथ लिहिण्याविषयीं ज्यांचा बाणा त्यांनी रामकथा असें एखादें लहान नांव न योजितां रघुनाथचरित इतकें लांबट नांव कां सांगितलें याविषयीं जोशीबोवा विचार करूं लागले. बराच वेळ विचार केल्यावर जोशीबोवांनी अटकळ केली की, पंत या समयीं निरोष्ठ रामायण लिहित असतील म्हणून त्यांनी रघुनाथचरित अशा लांबट नांवाचा प्रयोग केला असावा. नंतर समक्ष गाठ पडल्यावर विचारून पाहतां आपण केलेली अटकळ खरी असें जोशीबोवांस समजून उभयतांस सानंदाश्चर्य झालें.



दुसरे बाजीरावसाहेब पेशवे यांची बहीण दुर्गाबाई ही पांडुरंगराव नाईक यांस दिली होती. एके वर्षीं बाजीराव साहेब भाऊबिजेकरितां बारामतीस आले. तेथे नाईक यांचे पदरीं मोरोपंत पराडकर मोठे विद्वान गृहस्थ आहेत असें पाहून ते आपल्या जवळ असावे अशी आपली मनीषा बाजीराव साहेबांनी नायकांस कळविली. त्याजवर नायकांनी उत्तर दिलें की, 'ते आमचे येथे आहेत असें नाही, तर आम्हीच त्यांच्या आश्रयाने आहों; यास्तव आपण पंतांसच विचारावे. ते कोणत्याही कामीं स्वतंत्र आहेत.' त्यावरून पंतांस विचारतां ते नायकांस म्हणाले की, 'आपले पाय सोडून जाण्याची माझी तर इच्छा नाही; पण माझा आपणास कंटाळा

आला असल्यास ईश्वर जिकडे वाट दाखवील तिकडे जाईन.'-नंतर आम्हांस निदान एकदा तरी आपण पुराण सांगावें असें बाजीराव साहेब म्हणाले. त्यांवर पंत आपल्या यजमानांस म्हणाले की, आपण पुराणास असल्यावर मग दुसरें कोणी असलें तरी चिंता नाही.' एवढ्यावरून बाजीराव साहेब यांस फार राग आला व त्यामुळे ते पंतांचा व त्यांच्या काव्याचा फार द्वेष करूं लागले. पुढे बाजीराव गादीवर असतांना व पदच्युत झाल्यावर ब्रह्मावर्ती असतांही कोणा हरदासाची कथा करावयाची असल्यास जीं पांच चार कलमें यजमानांचे आज्ञेवरून कारभारी हरदासास कळवीत असत त्यांपैकी मोरोपंतांची आर्या कथेंत म्हणूं नये हें एक असे.



मोरोपंत हे लहाणपणीं एके समयीं पाध्ये यांजकडे द्वादशीचे दिवशीं जेवावयास गेले. भोजनोत्तर त्या दिवसाचे प्रसंगास उद्देशून एक आर्या करून ती त्यांनी पाध्यांचे ओटीचे भिंतीवर लिहून ठेविली आणि आपले घरीं निघून गेले. ती आर्या पाध्यांच्या दृष्टीस पडली तेव्हा तींत अर्थगौरव असून ती त्या दिवसाचे प्रसंगास अनुलक्षून लिहिली आहे असें पाहून, त्यांनी ती कोणी लिहिली याविषयीं चौकशी केली, तेव्हा ती पराडकराचा मुलगा मोरोबा याने लिहिली असें समजलें; त्यावरून त्यां मुलाचे बुद्धिमत्तेविषयीं खातरी झाल्यामुळे रामाजीपंतास सांगून त्यांनी त्या मुलास आपलेकडे संस्कृत भाषा शिकण्याकरितां ठेविलें.



महीपतिकृत भक्तिविजयाचे पंचेचाळिसावे अध्यायांत असें लिहिलें आहे की, एका अडक्याची चूक हिशेबांत लागल्यामुळे पुष्कळ रात्र होईपर्यंत दिव्याशीं चुकीचा पत्ता लावण्याकरितां एकनाथ जागत बसला. नंतर पुष्कळ वेळ एकाग्र चित्ताने तपास केल्यावर चूक सापडली तेव्हा त्यास परमानंद झाला. तें पाहून एकनाथाचे यजमान जनार्दनपंत म्हणाले की, ईश्वराकडे असेंच लक्ष लागलें तर किती कल्याण होईल बरें ? तें ऐकतांच एकनाथाने यजमानाचे पायावर लेखणी वाहिली आणि तेव्हा पासून तो भक्तिमार्गांत शिरला, हीच गोष्ट कित्येक लोक मोरोपंताविषयीं

सांगतात व ती जुळवण्याकरितां मोरोपंत हे बारामतीस जाण्यापूर्वी पन्हाळ्यास मुजुमदारीवर होते असें कल्पितात.



मोरोपंत मोठा रसिक कवि आहे, याविषयी तो जिवंत असतांनाच प्रख्याति झाली होती. त्यासंबंधाने पद्यस्वरूप उद्गार जे आढळले ते या ठिकाणीं दाखल केले आहेत.

श्रीमन्मयूरकविची देते संतोष मानवां कविता ।
 असता जरि भूमीवरि सुरगुरु तरि तोहि मान वांकविता ॥
 आर्या कविता कीजे एका बारामतींत मोराने ।
 अन्य कवी ते करिती फिरती बारामती तमोराने ॥
 बा राम तींत आहे म्हणउनि बारामती असें नांव ।
 तींत वसे तो मोरोपंत भवाब्धींत जीत नव नांव ॥
 आर्याछंदें जोडुनि रामायणभारतादि आयकवी ।
 नायक वीरकवींचा ऐसा होईल अन्य काय कवी ॥

३ आर्याकेकावलि : कविजीवनाशीं संबंध

(प्रा. श्री. ना. बनहट्टीकृत 'मयूरकाव्यविवेचन' या ग्रंथांतून उद्धृत)

प्रस्तुत काव्याविषयीं, रा. रामकृष्णपंत पराडकर यांनी 'भक्तमयूर-केकावलि' या नांवाने या काव्याच्या काढलेल्या आवृत्तींत 'केकावलीने सुच. विलेले कांही विचार' या सदराखाली कांही महत्त्वाचे विचार प्रदर्शित केले आहेत. त्यांचा येथे थोडक्यांत परामर्श घेण्याचें योजिलें आहे. प्रथम आर्या-केकावलि या काव्याचें अंतःस्वरूप वाचकांपुढे मांडून त्यावरून पराडकरांनी काय अनुमानें काढलीं आहेत तीं थोडक्यांत देऊं; व त्यावरून पराडकरांच्या अनुमानांविषयीं थोडासा साधकनाघक विचार करूं.

आर्याकेकावलि हा शरणागत, अनन्यगतिक भक्ताने अत्यंत कष्ट-स्वराने केलेला श्रीरामचंद्राचा धावा आहे. प्रथम भवसागरांत बुडत असलेल्यांचा उद्धार करण्याचा रामचंद्राचा नेहमीचा परिपाठ वर्णन केला असून

‘ धाव, समर्था सदया, भवपंकामाजि बुडतसे गाय ’ अशी त्याची करुणा भाकली आहे. (आर्या १-२३). “ रावणाने पीडिलेले देव, त्याचप्रमाणे सुग्रीव, विभीषण, इत्यादिकांस तूं तारिलेंस (२४-३५) म्हणून तुला मी तापोपशमार्थ शरण आलों आहे; तेव्हा खळांनी गांजिलेल्या माझे संकट निवारण कर व मला जीवदान दे (३६-५७); क्षुद्र लोकांस नमनें करून मी श्रमी झालों आहे. तर मला तूं कुरवाळून आपल्या जवळ घे; मी अत्यंत दीन हीन आहे, अपराधी आहे, तर माझा उद्धार कर; ‘बहु गोड गुण तुझे ते ऐकावे आदरें स्वयें गावे’ यावेगळे माझे कांही मनोरथ नाहीत (५७-११३);—याप्रमाणे कवीने रामाची प्रार्थना केली असून प्रस्तुत काव्याचा हाच भाग करुणरसपूर्ण व हृदयद्रावक आहे. याच भागांत कवीने स्वतःच्या संकटग्रस्त स्थितीस अनुलक्षून ठिकठिकाणी उद्धार काढले असून त्यांतील कांही महत्त्वाचे उद्धार पुढीलप्रमाणे आहेत.

रक्षोभीतीपासुनि गाधिजमख रक्षिला जसा राया ।

हो सिद्ध तसा संकट मज दीनाचें हि आज साराया ॥३४॥

अन्याय लेश नसतां गांजिति उद्वृत्त हें तुलाचि कळो ।

किकळोनि सांगतां तुज या दुःखें न मन आमचें विकळो ॥४८॥

कळिमाजि क्षुद्र नृप प्रजेसि देती धनार्थ बहु ताप ।

पापप्रसक्त लोभी न पाहती धर्म माय कीं वाप ॥४९॥

खळ जे हे सत्पीडक त्यांची तुज काय राघवा ! भीड ।

त्वद्दास तव समक्षचि गांजिति येणें कसी न ये चीड ? ॥५१॥

श्रीरामचंद्र ! राघव ! रघुवीर असंचि आळवीन तुला ।

संकट वारुनि घडवीं माज्या हातूनि या महाक्रतुला ॥५४॥

प्रमदांत पावुनीयां श्रम दांत क्षुद्र विचकती कीं जे ।

त्यांची तशाच लोकीं सेवा तुजला न जाणतां कीजे ॥६५॥

दुर्व्यसनी धर्मरहित निरक्षर क्षुद्र त्यांसि मी नमनें ।

करुनि श्रमीच जालों, आलों तुज शरण आज दीनमनें ॥६६॥

याशिवाय ‘ परंतु मन आटोपेना रामा ’ ५; ‘ अपराध फार केले, ’ १०; ‘ गतभय हा शीघ्र करीं ’ ३५; ‘ तुजविण कवणा तापोपशमार्थ रतूं ? ’ ३६; ‘ दास पराने हा अपराधावीण दंडिला राज्या ! ’ ४२; ‘ वा जीवदान दे

गा' ४५; 'या संकटात्रोत्र वारीं लोकेषणादि अनिवार्य' - ५६; 'आळ निवारुनि मातें कुरवाळीं' ७१; 'या परमसंकटीं मज आपद्ग्रस्तासि नको विसरूं' ८६; 'बाधा हरणार एक तूं दक्ष' ८७; 'मी विकळ जाहलों बहु' ८८; 'तनुनिर्वाहापुरता संग धरुनिही अनर्थ मज घडला' ९५; हे कवीचे स्वस्थितिसूचक उद्गारही लक्षांत ठेवण्याजोगे आहेत. नुसती 'संकट निवारण कर' अशी विनवणी तर अनेकवार केली आहे.

यानंतर लक्ष्मण, भरत, शत्रुघ्न, सीता व मारुति यांना रामापाशीं स्वतःविषयीं रदबदली करण्याची कवीने विनंती केली असून (आर्या-११४-१२८) त्यापुढे संतांच्या प्रभावाचें छोटेसें वर्णन केलें आहे (१२८-१३५). अखेरीस पंढरपूरच्या पांडुरंगाच्या ध्यानाचें सुंदर, कोटिक्रमयुक्त वर्णन असून काव्यसमाप्ति झाली आहे (१३६-१८४). हा शेवटला भाग अतिशय प्रसन्न मनाने लिहिलेला दिसत असून तो संकट निवारण झाल्यावर पंढरीस गेल्यावेळीं पांडुरंगासमक्ष लिहिलेला दिसतो.

वादविषयक काव्याचें स्वरूप याप्रमाणें दिग्दर्शित केलें. पंतांनी अंतःकरणाच्या तळमळीसरशीं स्वतःविषयीं जे उद्गार काढले आहेत ते मुद्दाम विस्ताराने नमूद केले आहेत. आता पराडकरांनी यावर तर्क चालवून पंतचरित्रावर काय नवा प्रकाश पाडला आहे तें पाहूं. पराडकरांनी आपलें म्हणणें विस्कळीतपणाने व संशयात्मक भाषेंत मांडलें आहे. तथापि त्यांच्या म्हणण्यांतील तथ्यांश निश्चित स्वरूपांत खालीलप्रमाणें सांगतां येईल.

१. आर्या केकावलींतील पंतांच्या स्वविषयक उद्गारांवरून पंतांवर त्या वेळीं कांही तरी मोठें प्राणहारक संकट आलें होतें; शिवाय तें लौकिकाची हानि करणारें असें असून कोणा तरी क्षुद्र परंतु उच्चपदस्थ व्यक्तीकडून आलेलें होतें.

२. पंतकालीन राजकीय उलाढालींकडे लक्ष दिलें असतां कोल्हापूरच्या राज्यांत पन्हाळगडावरच पंतांवर असला कांही तरी कहर गुदरला असणें शक्य आहे.

३. कोल्हापूरचा राजा संभाजी शके १६८२ मध्ये वारला. तेव्हापासून १६९४ पर्यंत त्याची क्रूर स्त्री जिजाबाई व दासीपुत्र येसाजी यांची अत्यंत

अंदाधुंदीची, बालिशपणाची व जुलमाची कारकीर्द चालू होती असें इतिहासांत नमूद आहे. या अवकाशांतच केव्हा तरी पंतांवर हें संकट गुदरलें असावें. विशेषतः पंतांनी लिहून घेतलेल्या ग्रंथांत १६८३ ते १६८७ पर्यंतचा एकही ग्रंथ नाही, यावरून या सालांच्या दरम्यान तो प्रसंग आला असावा. अर्थात् या कालापर्यंत पंतांचें मुख्य वास्तव्य पन्हाळगडींच असलें पाहिजे.

४. बाबूजी नाइकाचें व कोल्हापूरदरवारचें सख्य नसावें. व ' ज्याचे वडील बाबूजीकडे आहेत तोच हा आपलेकडे नोकरीस असलेला बाबूजीचा गुप्त हेर मोरोबा, असा खोटा आळ पंतांवर येऊन त्यांना उपसर्ग पोचला असावा. ' पन्हाळगडावरच्या स्त्रीराज्यांत पंतांना विषप्रयोगही झाला असावा, असें अनंत व सदाशिव पाध्ये यांच्या पत्रांतील शरीरास्वास्थ्यसूचक कांही शब्दांवरून वाटतें.

५. सदाशिव पाध्ये यांच्या पंतांना आलेल्या एका पत्रावरून त्यांची तीन वर्षे एकमेकांना वार्ता नसावी असें दिसून येतें. या सन्मित्रांना परस्परांची दादसुद्धा नसल्याचा हा तीन वर्षांचा काळ पंतांच्या संकटाचाच असावा. (याशिवाय सदाशिव पाध्यांचीं इतर पत्रे, अनंत पाध्ये व विठोबादादा यांच्या पत्रांतील कांही उल्लेख, यांचाहि पंतांच्या संकटाशीं दूरान्वित व संशयित संबंध पराडकरांनी कल्पनेने लाविला आहे. पंतांची व सिद्धेश्वरमहाराजांची भेट, पन्हाळगडावरची पराशरऋषीची गुहा वगैरे गोष्टींचाही पंतांच्या संकटाशीं संबंध पोचत असावा अशीही एक शंका त्यांनी प्रदर्शित केली आहे. असा निवळ कल्पनेचा खेळ त्यांनी बराच मांडला आहे.)

६. या संकटाच्या आचीने आर्याकैकावलिच तेवढी निर्माण झाली असें नसून संशयरत्नावलि, साधुसत्कार, चषक, रामनामार्या, वाङ्मनः-प्रार्थना, महद्विज्ञापना, गुरुस्तुतिमुक्तांजलि, विठ्ठलस्तुति, पंचवटीरामस्तोत्र वगैरे बरींच प्रकरणे त्याच संकटामुळे निघालेले कवीचे हुंदके असावेत असें वाटतें.

याप्रमाणें पराडकरांच्या विस्कळीत प्रतिपादनाचा कल्मवार सारांश आहे. याच्याविषयी थोडासा साधकनाधक विचार करून हें प्रकरण येथे संपवून टाकूं.

प्रथमतः हें कबूल केलें पाहिजे, की सर्व भगवद्भक्तांस सामान्य अशी जी आर्तता व शरणागति तिच्यामुळेच केवळ आर्याकेकावलींतील सर्व तळमळीचे उद्धार निघालेले दिसत नाहीत. 'पतित मी पापी शरण आलों तुज । राखीं माझी लाज पांडुरंगा ॥' हा तुकारामबोवांचा उद्धार सर्वसामान्य आर्ततेचा होय. परंतु केकावलींतील वर दाखल केलेले अनेक उद्धार पाहिल्यास ते अशा साधारण आर्ततेचे नसून कांही विशिष्ट अशा संकटाचे द्योतक आहेत, हें स्पष्ट दिसतें. कोणीही हें काव्य वाचल्यास ही गोष्ट त्याच्या सहज लक्षांत येण्याजोगी आहे. त्याप्रमाणें पांगारकरांच्या ही गोष्ट लक्षांत आलीही होती. तथापि 'बा, जीवदान दे ! गा' इ० उद्दारांवरून त्या वेळीं पंतांच्या जिवावरचें एखादें दुखणें गेलें होतें की काय येवढाच संशय प्रकट करून ते थांबले आहेत. परंतु पराडकरांनी इतर वारंवार येणाऱ्या उद्दारांना योग्य महत्त्व देऊन पंतांवर 'क्षुद्र नृप,' 'सत्पीडक खल' अशांचा रोष होऊन त्यांजवर कांही तरी भयंकर आळ आलेला होता अशी मुख्य कल्पना केली आहे. व 'जीवदान दे गा' इ. शरीरबाधादर्शक उद्दारांची संगति लावण्यासाठी विषप्रयोगाची कल्पना लढवून तिची मुख्य कल्पनेला पुस्ती जोडली आहे.

पराडकरांनी एकादा आधार किंवा पुरावा नवीन शोधून काढून त्याच्या जोरावर आपलें म्हणणें सिद्ध केलें आहे असें नसून केवळ तर्कांच्या जोरावर आर्याकेकावलींतील संकटाचा करवीर दरबाराच्या राजकीय स्थितीशीं सैमंध जोडून दाखविण्याचा प्रयत्न केला आहे. हा प्रयत्न करण्याच्या भरांत कित्येक अगदी असंभाव्य तर्क त्यांनी केले आहेत.

आर्याकेकावलींतील संकट करवीरदरबाराची त्या वेळची राजधानी पन्हाळा येथे येसाजीच्या जुलमी कारकीर्दीतच पंतांवर आलेलें असणें शक्य आहे, येवढ्यापुरतें पराडकरांचें म्हणणें कांहीसें सयुक्तिक दिसतें. कारण दुसऱ्या कोणत्याही दिशेने त्यांजवर तशा तऱ्हेचें संकट येण्याची शक्यता दिसत नाही. शिवाय हें संकट पूर्ववयांत आलेलें असल्यामुळे तें पन्हाळगडीं आलें असल्याची शक्यता कबूल करणें भाग आहे. हेंच संकट उत्तर वयांत म्हणजे भारतरचनाप्रारंभानंतर आलेलें असतें तर तें पन्हाळगडीं गुदरलें असण्याची मुळीच शक्यता नाही असें म्हणतां आलें असतें.

अस्तु; तेव्हा त्यांच्या म्हणण्यांत एवढाच काय तो मान्य करण्याजोगा भाग आहे. तें संकट कां आलें, कोणाकडून आलें व त्याचें स्वरूप काय होतें याविषयीं त्यांनी केलेल्या कल्पना निराधार आहेत.

मोरोपंत बाबूजीचा हेर असावा अशा संशयाने पंतांवर कांहीतरी तोहमत गुदरली असावी ही पराडकरांची कल्पना अगदी पोकळ आहे. अगोदर बाबूजी नाइकाचें व कोल्हापूरदरबारचें वाकडें होतें ही गोष्ट त्यांस मुळीच सिद्ध करतां आलेली नाही. व पंतांसारख्या बालपणापासून पन्हाळ्यासच असलेल्या, सच्चरित्र, भगवद्भक्तींत व विद्याभ्यासांत पूर्णपणें रंगलेल्या मनुष्यावर असा राजकारणी गुन्ह्याचा आळ येईल ही गोष्ट कोणासच पटण्याजोगी नाही. येसाजीच्या कुणबिणींकडून त्यांस विप्रप्रयोग झाला असावा हा तर्क तर अगदीच विलक्षण आहे. पंतांची प्रकृति विघडली असल्याचे उल्लेख कांही पत्रांतून आहेत हें खरें आहे. परंतु तीं पत्रें पंत बारामतीस असल्यावेळचीं आहेत व त्यांस विप्रप्रयोगाचा नुसता वासही येण्याजोगा नाही.

आता पराडकरांच्या मुख्य कल्पनेस देखील विरुद्ध जाणाऱ्या कांही गोष्टींचा उल्लेख करूं.—१. पंतांवर आलेलें संकट पन्हाळगडीं ते कारकुनी करीत असतां १६८३ ते १६८७ च्या दरम्यान आलें असावें अशी त्यांची कल्पना आहे. पंत कारकुनी करीत होते हीही एक बिनबुडाची दंतकथाच आहे व ती पराडकरांनी पांगारकरांपासून स्वीकारली आहे. असो, १६८०, ८२ व ८३ सालीं बारामतीस पंतांनी ग्रंथ लिहून घेतल्याचा उल्लेख आहे यावरून या वर्षांमध्ये बरेच दिवस ते बारामतीस राहण्यास येत असत असें दिसतें. अशा रीतीने दरसाल कित्येक महिने परगावीं जाऊन राहणारा कारकून मोठा तालेवारच म्हटला पाहिजे ! पन्हाळगडावर पंतांना बतन नव्हतें, राजदरबारीं वशिला नव्हता, कांही नव्हतें. अशा स्थितींत सामान्य कारकुनाचा असला तालेवारपणा चालणें अशक्य होय. बरें कारकुनी न करतां ते नुसते पन्हाळ्यास होते असें म्हटलें तर त्यांस तेथे दुसरा आधार कसला होता व त्यांच्या निर्वाहाची व्यवस्था काय होती याचा उलगडा मुळीच होत नाही.

२. निदान १६८० पासून तरी पंतांचा बरामतीशीं संबंध येऊं लागला होता ही गोष्ट सिद्ध आहे. बरामतीशीं जितका संबंध अधिक तितका पन्हाळगडाशीं संबंध कमी होत गेला असला पाहिजे. अशा स्थितींत कांही भयंकर संकट पन्हाळगडाशीं त्यांच्यावर १६८३ नंतर येणें असंभवनीय वाटतें.

३. पराडकरांच्या म्हणण्याप्रमाणें सुमारे १६८५ पर्यंत पंतांचें पन्हाळगडीं वास्तव्य होतें. याप्रमाणे निम्म्यापेक्षा अधिक आयुष्य, व जाणतेपणींची १२-१५ वर्षे ज्या ठिकाणीं घालवलीं व कित्येक काव्येही जेथे रचलीं तेथील त्यांच्या परिचित मंडळीपैकी एकाद्याचाही उल्लेख त्यांच्या काव्यांत कोठे आढळूं नये हा चमत्कार नव्हे काय ? पन्हाळगडावरील व्यक्तीपैकी फक्त केशव, गणेश व सदाशिव पाध्ये यांचा उल्लेख सापडतो. परंतु या तिघांशींही त्यांचा परिचय विद्यार्थिदशेंतच झालेला होता. विद्यार्थिदशेंत ते पन्हाळगडीं होते व पाध्यांपाशीं विद्या शिकले हें सर्वसंमतच आहे. पण विद्यार्थिदशेनंतरचीं १२ वर्षे देखील जर त्यांनी पन्हाळ्यास काढलीं होतीं तर त्या कालांतील कांही परिचित मंडळींचा, इतर शेकडों व्यक्तींचा आपल्या काव्यांत उल्लेख करणाऱ्या पंतांच्या काव्यसमूहांत कोठे तरी उल्लेख सापडावयास पाहिजे होता. त्याचप्रमाणे अर्थाअर्थी कांही संबंध नसलेल्या अनेक व्यक्तींचा उल्लेख करणाऱ्या पंतांनी एवढें प्राणहारक संकट ज्यांनी आणलें त्या येसाजीप्रभृति करवीर दरबारच्या मंडळींचा आपल्या काव्यसमूहांत किंवा पत्रव्यवहारांत कोठेही चुकूनसुद्धा उल्लेख केलेला आढळूं नये ही गोष्ट अगदी चमत्कारिक दिसते व पराडकरांच्या तर्काची इमारत बरीच डळमळीत करते.

पंतांवर आलेलें संकट कोठेही, केव्हाही आलेलें असो, तें अल्पकालिक होतें; त्याच्यामुळे त्यांच्या निरंतर चाललेल्या काव्यरचनेंत एकाद दुसऱ्या वर्षापेक्षा जास्त खंड पडला असण्याची शक्यता दिसत नाही. आम्ही निर्दिष्ट केलेले काव्यांचे रचनाकाल बहुधा अंतःप्रमाणांवरून स्वतंत्र रीतीने ठरविले असल्यामुळे खुद्द आर्याकेकावलीखेरीज इतर महत्त्वाच्या काव्यांच्या रचनाकालावर या सर्व मानगडींचा कांहीच परिणाम होण्यासारखा नाही. खुद्द आर्याकेकावलीच्या रचनाकालासंबंधाने देखील पराडकर नक्की असैं कांहीच

म्हणत नाहीत. तथापि पंतांवरचें संकट १६८३ ते १६८७ च्या दरम्यान आलें असावें, अर्थात् आर्याकेकावलीची रचनाही याच अवधीच्या दरम्यान झाली असावी, असें त्यांचें म्हणणें दिसतें. परंतु जिजाबाई व येसाजी यांची कारकीर्द १६८२ पासून १६९४ पर्यंत चालू होती असें पराडकरांनी दाखविलें आहे. व १६९४ नंतरही जिजाबाई मरण पावली तरी येसाजीचा कारभार चालू होताच. तेव्हा पंतांवर संकट करवीर दरबाराकडून आलें असें मानावयाचेंच झालें तर तें १६९४ पर्यंत केव्हाही आलें असें मानलें तरी चालण्याजोगें आहे. १६८७ पूर्वीच तें आलें असलें पाहिजे, नंतर येणें शक्य नाही, अशी मर्यादा घालण्याजोगा पुरावा कांहीच उपलब्ध नाही. पंतांचे बारामतीचे आश्रयदाते बाबूजी नाईक यांचा उल्लेख १६९४ नंतर आरंभिलेल्या महाभारतांतच सापडतो, अगोदरच्या काव्यांत सापडत नाही. पंतांना बाबूजी नाईकाने बारामतीस दिलेल्या घराचें दानपत्र देखील १६९९ चें आहे. तेव्हा १६८८ ते १६९४ या अवधीमध्ये पंतांची पन्हाळ्यास येजा होती व या अवधींतच पंतांवर उपर्युक्त संकट आलें असें कोणी मानूं लागल्यास त्यास प्रतिबंधक असा बिनतोड पुरावा कांहीच नाही. तेव्हा पराडकरांची संकटाची कल्पना मान्य करूनही तें संकट १६८८ ते १६९४ च्या दरम्यान आलें असावें, अर्थात् आर्याकेकावलि याच काळांत रचली गेली असावी, असें मानल्यास आम्ही जो आर्याकेकावलीचा रचनाकाल ठरविला आहे त्यास मुळीच बाध येत नाही. तात्पर्य, इतर प्रमाणांवरून ठरविलेल्या रचनाकालास पराडकरांचे तर्क मुळीच बंधनकारक होऊं शकत नाहीत. पंतांवर संकट आलें होतें व तें करवीर दरबाराकडून आलें होतें येवढे त्यांचे दोन मुद्द्याचे तर्क आहेत. मग तें संकट तुम्ही १६९४ पर्यंतच्या पंतांच्या आयुष्यांत कोठेही बसवा. आर्याकेकावलींतील आर्तता ही केवळ तरुण व एकाद्या संकटाने बाबरून गेलेल्या मनुष्याची आर्तता दिसत नाही. संसारांतले बरेचसे वाईटसाईट अनुभव घेऊन त्रस्त झालेल्या पोक्त मनुष्याचा अंतःकरणाच्या तळापासून निघालेला तो आर्तोद्गार आहे व या दृष्टीनेच १६८८ ते १६९४ हा जो त्याच्या रचनेचा काल आम्हीं ठरविला आहे तोच सयुक्तिक दिसतो.

पराडकरांचा खरा विरोध, वडिलांना भेटून १२ वर्षे होत आलीं म्हणून १६७५ सालीं पंत पन्हाळ्याहून बारामतीस निघून आले व नंतर

कायमचे बारामतींतच राहिले, या पांगारकरांच्या कल्पनेस आहे. १६७५ नंतर कित्येक वर्षे पंतांचें मुख्य वास्तव्य पन्हाळ्यासच होतें व तेथेच त्यांच्यावर प्राणघातक संकट गुदरलें असें पराडकरांचें प्रतिपादन आहे. अर्थात् दोघांमधील विरोध कालासंबंधीं नसून मुख्यतः वास्तव्यस्थलासंबंधीं आहे. तेव्हा आम्ही स्वतंत्रपणें ठरविलेल्या काव्यांच्या रचनाकालावर या वादाचा कांही परिणाम होण्याचें कारण दिसत नाही. पराडकरांचें म्हणणें खरें ठरल्यास, १६८० पासून १६८५ पर्यंत पंतांनी लिहिलेले ग्रंथ सामान्यतः बारामतीस लिहिले गेले असें सध्या मानलें जातें, ते पन्हाळगडावर लिहिले गेले असें मानावें लागेल येवढेंच काय तें. पंतांवर आलेलें संकट त्यांच्या ग्रंथकर्तृत्वाच्या दृष्टीने तितकेंसें महत्त्वाचें नसून खासगी आयुष्यक्रमाच्या दृष्टीनेच महत्त्वाचें आहे. त्या संकटामुळे त्यांच्या खासगी आयुष्यांत क्रांति झाली असेल, परंतु त्यांच्या ग्रंथकर्तृत्वाचा जो स्वाभाविक विकास होत होता त्याच्यावर या संकटाचा फार मोठा परिणाम झाला असेल असें मुळीच मानतां येत नाही. या संकटामुळे पंतांच्या वृत्तींत एकदम पालट झाला, त्यांची प्रापंचिक वृत्ति बदलून ती एकदम वैराग्ययुक्त व परमार्थप्रवण बनली असा जो पराडकरांच्या लिहिण्याचा रोख आहे तोही बरोबर दिसत नाही. त्यांची वृत्ति अगदी लहानपणापासूनच 'हरिपादयुगस्मरणप्रवण' बनलेली होती, हें त्यांच्या ब्रह्मोत्तरखंड, प्रल्हादविजय, कृष्णविजय इ० प्रारंभींच्या काव्यांतील उद्गारांवरून स्पष्ट दिसतें. एकनाथांप्रमाणेंच ते जन्मतःच शुद्ध बुद्धीचे पुण्यसंस्कारवान् भाविक होते. संकटांचे टक्केटोणपे खाऊन मग अंगीं बाणलेलें त्यांचें वैराग्य नव्हतें.

--'मयूरकाव्यविवेचन' पृ. २२६-२३३.

४ पंतांच्या काव्यरचनेचा कालक्रमवार आराखडा

'मयूरकाव्यविवेचना'मधून जो उतारा वर दाखल केला आहे, त्यावरून हें दिसून येईल की आर्याकेकावलीचें लेखन शके १६८८ ते १६९४ या कालावधींत केव्हा तरी झालें असावें असें प्रा. बनहट्टी प्रतिपादन करितात. प्रा. बनहट्टींनी पुष्कळ विचार करून पंतांच्या काव्यरचनेचा कालानुक्रम ठरविला आहे; त्यांत आर्याकेकावलि हें काव्य कोठे बसतें हें

लक्षांत यावें, याकरितां पंतांच्या एकंदर काव्यरचनेचा आराखडा येथे थोडक्यांत दिग्दर्शित करणें अस्थानीं होणार नाही. पंतांनी काव्यरचनेस सुरवात आपल्या वयाच्या २२-२३ व्या वर्षी, म्हणजे शके १६७३-७४ च्या सुमारास केली असावी. संस्कृत महाकाव्यांच्या धर्तीवर विविध वृत्तांमध्ये रचलेलें 'कुशलवाख्यान' हें त्यांचें पहिलें काव्य होय. त्यानंतर त्यांनी शिवलीला ज्यांत वर्णिल्या आहेत असा 'ब्रह्मोत्तरखंड' आर्यावृत्तामध्ये लिहिला; व शके १६७७ च्या सुमारास श्रीमद्भागवत दशम स्कंधाच्या आधाराने 'कृष्णविजय' लिहिण्यास सुरवात केली. त्याची रचना चालू असतांनाच स्कंद, मार्कंडेय, विष्णु इत्यादि पुराणांच्या आधारें कांही आख्यानें त्यांनी रचिलीं. विष्णुपुराणांतील प्रल्हादकथेच्या आधाराने त्यांनी 'प्रल्हादविजय' हें लहानसें काव्य शके १६८० सालीं रचलें असल्याचें, त्यांनी स्वतःच पोथीवर रचनाकाल दिला आहे, त्यारून दिसून येतें.

शके १६७२-७३ ते १६८२ पर्यंतच्या उमेदवारीच्या काळांत पंतांनी याप्रमाणे रचना केली असावी.

यानंतरचा शके १६८३ ते ८८ पर्यंतचा काळ हा पंतांच्या श्लोकत्रय रचनेचा कालखंड होय असें बनहट्टींनी ठरविलें आहे. " हा काल म्हणजे काव्यरचनेच्या दृष्टीने पूर्वावस्थेचा; परंतु सांसारिक आयुष्य-क्रमाच्या दृष्टीने पंतांच्या प्रौढ वयाचा व संसारसुखाच्या मध्यान्हीचा काल होय. या कालांतील त्यांच्या काव्यांमध्ये पत्नीप्रेम, मित्रप्रेम, अतिथि-सत्कार वगैरे गृहस्थाश्रमास शोभविणारे गुण उत्कर्षास गेलेले दृष्टीस पडतात; आणि याच काळांतील त्यांची श्लोकरचनाही प्रौढ, भरदार व पुष्ट अशी झाली आहे. " या काळांत त्यांनी 'साररामायण', 'कृष्णविजय'चे ५५ ते ७९ अध्याय आणि इतर अनेक श्लोकत्रय प्रकरणें रचलीं असावीत.

" यापुढील तिसरा कालखंड शके १६८८ ते १६९४ पर्यंतचा सहा वर्षांचा होय. या कालांतील रचनेचा मुख्य विशेष म्हणजे आर्यावृत्ताचें पूर्णपणें प्रस्थापित झालेलें प्रात्रत्य हा होय. पंतांनी आपल्या लाडक्या आर्येत्या पुनः हाताशीं घेतलें व यानंतर पुनः केव्हाही त्यांनी तिचा अवेहेर केला नाही. या कालाच्या प्रारंभीच बहुधा पंतांनी सीतागीत, सावित्रीगीत व

रुक्मिणीगीत हीं रचलीं असावींत, असें त्यांच्या रचनाशैलीवरून वाटते. तथापि या काळांतील मुख्य रचना म्हणजे 'कृष्णविजय' अ० ८०-९०, 'मंत्र-रामायण' (मराठी), आर्यामुक्तामाला, आर्याकेकावलि, नाममाहात्म्य, संशयरत्नावलि, नामसुधाचषक, नामरसायन इ० सुंदर परमेश्वरस्तोत्रें व भीष्मभक्तिभाग्य, नारदाभ्युदय, अवतारमाला इ० अतिशय प्रेमळ व मोहक भागवती स्तोत्रें ही होय. या सर्व रचनेंत प्रेमळपणाची, भक्ति-रसाची कमाल झालेली दिसून येते व आर्याग्रथनकौशल्यही उत्कर्षास पोचलेलें आढळते. ”

“ यानंतरचा शके १६९४ ते १७०३ हा दहा वर्षांचा काल म्हणजे 'महाभारत' रचनेचा काल होय. यापूर्वीच्या १६८८-९४ या सहासात वर्षांच्या काळांत आर्यावृत्तांत पुष्कळ रचना करून तें वृत्त पंतांनी चांगलें घटवून तयार केलें होतें. प्रतिभेचा उल्लासही कृष्णविजय अ० ८० ते ९० मंत्ररामायण यांत उत्कृष्ट रीतीने दिसून आला होता. तेव्हा आपली पूर्व-तयारी चांगली झाली आहे असें वाटून त्यांनी पुढे महाभारताचें अवाढव्य काम हातीं घेतलें. ”

“ महाभारतरचनाकाळांत पंतांनी इतर कविता फारशी लिहिली असावी असें वाटत नाही. तत्कालीन पत्रव्यवहारामध्ये गीतार्या, अमृतपान या काव्यांचा उल्लेख सापडतो. यावरून भागवती प्रकरणांपैकी कांही प्रकरणें व इतर कांही स्फुट प्रकरणें महाभारत रचीत असतांनाही लिहिलीं गेलीं असतील. ”

“ आता पंतांच्या महाभारतोत्तरकालीन रचनेविषयीं विचार करा-वयाचा. शके १७०४ पासून पंतांच्या आयुष्याच्या अखेरीपर्यंत, म्हणजे १७१६ पर्यंतचा, हा काळ होय. यांतील मुख्य रचना म्हणजे मंत्रभागवत, हरिवंश, संकीर्ण रामायणें हे मोठे ग्रंथ व मंत्रमयभागवत, मंत्रमयरामायण, कांही संतस्तवनपर प्रकरणें, देवांचीं स्तोत्रें, साकीबद्ध आख्यानें, काशीयात्रा प्रकरणें, श्लोक केकावलि, वगैरे स्फुट काव्यें, ही होय. संकीर्ण रामायणें हें नांव पंतांनी अष्टोत्तरशत रामायणें रचण्याचा संकल्प केल्यानंतर जीं रामायणें रचिलीं आणि जीं एकाच पोथींत एका पाठोपाठ एक अशीं लिहून ठेवलेलीं

आहेत त्या सर्व रामायणांना उद्देशून येथे योजिलें आहे. हीं अनेकविध वृत्तांत रचलेलीं आहेत, हें सुप्रसिद्धच आहे. शिवाय श्लोककेकावलि, गंगास्तव वगैरे आर्येतर वृत्तांत रचलेलीं त्रोटक काव्येही या कालांत क्वचित् आढळून येतात. एवढे अपवाद वगळले असतां या कालांतील बाकीचें सर्व काव्य आर्याग्रथित आहे. ”

याप्रमाणे या प्रेमळ परंतु चमत्कृतिप्रिय भक्तकवीने चाळीस वर्षांपेक्षा अधिक काळ अखंड रीतीने केलेल्या साहित्यसेवेचा थोडक्यांत इतिहास आहे.

५ आर्याकेकावलि : रसिकावलोकन

आर्याकेकावलि ज्या कालखंडांत पंतांनी रचिली त्याचें वैशिष्ट्य वर्णितांना प्रा. बनहट्टींनी “ या सर्व रचनेंत प्रेमळपणाची, भक्तिरसाची कमाल झालेली दिसून येते व आर्याग्रथनकौशल्यही उत्कर्षास पोचलेलें आढळतें,” असें जें वाक्य लिहिलें आहे, तें प्रस्तुत काव्याच्या विवेचनास आधारभूत सूत्र म्हणून उपयोगी पडण्याजोगें आहे. या प्रेमळपणाला पिळवटलेल्या अंतःकरणाचें कारुण्य, पंतांचें नेहमीचें युक्तिवादचातुर्य आणि चमत्कृतिजनक कल्पनाशालित्व यांचीही या काव्यांत भरपूर प्रमाणांत जोड मिळाल्यामुळे हें काव्य नितान्त मधुर वठलें आहे.

‘केका’ म्हणजे सजल जलदास पाहून मयूरपक्ष्याने उत्कंठेने फोडिलेला टाहो. आपल्या मयूरकवीने मोरांइतक्याच उत्कंठेने व आतुरतेने ‘सजलजलदश्याम’ अशा रामाला उद्देशून जो टाहो फोडला त्याला त्याने ‘केका+आवलि’ हें नांव दिलें हें अत्यंत समुचित असेंच झालें. मूळची केकावलि म्हणजे प्रस्तुतचें आर्यावद्ध काव्य हेंच होय. पंतांनी आपल्या काव्यांत व पत्रव्यवहारांत ‘केकावलि’ या नांवानेच या काव्याचा उल्लेख केला आहे. पुढे आयुष्याच्या अखेरीस पृथ्वीवृत्तांत एकशें एकवीस श्लोक रचून त्या स्तोत्रास जेव्हा पंतांनीच ‘केका’ असें नांव दिलें तेव्हा प्रस्तुतच्या काव्यास साहजिकच ‘आर्याकेकावलि’ असें म्हणण्याची चाल पडली.

दोन्ही ‘केकावलि’ या नांवाचीं काव्ये व दोन्ही परमेश्वराचीं स्तोत्रे ! तेव्हा दोघांची एकमेकांशीं तुलना करण्याची प्रवृत्ति होणें साहजिकच आहे.

म्हातारपण हा परमार्थाच्या मार्गाचा लागण्याचा व ईश्वरभक्ति करण्याचा योग्य काळ असें साधारणपणें समजण्यांत येतें. परंतु मानवी जीवनाच्या प्रत्यक्ष अनुभवावरून याची सत्यता पटत नाही. प्रखर वैराग्य अथवा उत्कट भक्ति संतमहात्म्यांना तरुण किंवा प्रौढ अवस्थेंतच प्राप्त झाल्याचें दिसून येतें. आर्याकेकावलि हें पंतांनी चाळिशीच्या सुमारास रचलेलें काव्य आहे. त्यांत जी उत्कटता, जो भावनेचा भर-विशेषतः प्रथमार्धांत-दिसून येतो तसा श्लोककेकावलीमध्ये दिसत नाही. श्लोककेकावलींत पंत आत्म-विश्वासाने देवाविरुद्ध जणूं कांही दावा मांडून आपली 'केस' आपण स्वतः चालवीत आहेत. पंतांचा Case law (आधारभूत निकालांचा संग्रह) जबरदस्त तयार आहे. परमेश्वराच्या भक्तोद्धरणलीलांचीं नानाविध उदाहरणें दाखल करून त्यांच्या आधाराने ते स्वोद्धाराचा हक्क शाबूत करीत आहेत. 'मदुद्धरण मात्र कां जड तुम्हां दिसे ?' असा रोकडा सवाल ते देवाला टाकीत आहेत. मधून मधून भावनेची उसळी त्यांस येत असली तरी युक्तिवादाच्या वेगवान ओघांत ती विरून जात आहे.

आर्याकेकावलींतील दृश्य निराळें दिसतें. स्वतःच्या हीनदीनतेने कवीचें मन विव्दळ होऊन गेलें आहे. त्यांतच 'सत्पीडक खलां'कडून आलेल्या संकटाने तो गांजून गेलेला असून त्याचा धीर सुटत चालला आहे. अगदी कळवळून, पिळवटलेल्या अंतःकरणाने स्वतःचें संकट निवारण करण्याविषयीं तो परमेश्वराची प्रार्थना करितो आहे. कांही वेळाने थोडासा धीर येऊन त्याला आपणास थोडा तरी आधार आहे असा भास होतो. अशा मनःस्थितींत असतांना तो रामपंचायतनांतील लक्ष्मण, भरत, शत्रुघ्न, सीता व मारुती यांना स्वतःला रामकृपा प्राप्त करून देण्याविषयीं विनंती करितो. आणखी कांही अवकाश गेल्यानंतर त्याचें मन अधिकच प्रसन्न होतें आणि श्रीरामचंद्र पंढरपूरच्या विठ्ठलमूर्तीच्या रूपाने कृपावर्षाव करीत आहे, 'कैवल्याची लूट' करीत आहे असा त्यास भास होतो. त्या आनंदनिर्भर प्रशांत मनःस्थितींत काव्याचा अखेरचा भाग रचलेला दिसतो. अशा रीतीने आर्तता, करुणा, प्रसन्नता, समाहितता इ० अनेक चित्तवृत्तींच्या छाया या

काव्यावर एकामागून एक पडलेल्या दिसत असल्यामुळे त्याला इंद्रधनुष्यासारखें वैचित्र्य व मधुर मनोहारित्व प्राप्त झालें आहे.

श्लोककेकावलींत श्रीमद्भागवतांतल्या व विशेषतः श्रीकृष्ण अवतारांतल्या लीलांवर कवीचा भर आहे, तर आर्याकेकावलींत केवळ रामचंद्रास आळविलें असून बहुतेक सर्व उल्लेख रामचरित्रांतील प्रसंगांचेच आहेत. रामचरित्राबाहेरच्या कथांचा उल्लेख सबंध काव्यांत एखाददुसराच (पहा-अजामिळ, ९) असेल. एका ठिकाणीं तर, विनोदानेच कां होईना, कवीने श्रीकृष्णाचा अधिक्षेप केला आहे ! (१४१)

अर्थालंकारांच्या साजाने नटलेल्या श्लोककेकावलीशीं आर्याकेकावलीची तुलना करितां तिची सहजसुंदरता व प्रसादपूर्णता तेव्हाच लक्षांत येण्याजोगी आहे. उत्तरार्धांत मारुतीशीं युक्तिवाद करितांना (११९-१३३) व विठ्ठलमूर्तीवर रामचंद्राची कल्पना बसवितांना (१३६-१६०) आर्याकेकावलींतही थोडीशी कृत्रिमता व क्लिष्टता आली आहे, खरें. तथापि एकंदरीने हृदयास जाऊन भिडणारी रसोत्कटता व सहजता हाच आर्याकेकावलीचा स्वभाव आहे. शब्दचमत्कृतीकडे पंतांचें लक्ष सदैव असे. श्रोत्यांच्या कर्णेंद्रियांचे लळे पुरविणारा पंतांसारखा कवि दुसरा झालाच नाही. तेव्हा श्लोककेकावलीप्रमाणे आर्याकेकावलींतही अनुप्रासादिकांनी नादमाधुर्य उत्पन्न करणाऱ्या आर्या आढळतात यांत नवल वाटण्याजोगें कांही नाही (पहा-७६, ८७, ८८, ९६, १३७, १६१ इ०).



‘आर्याकेकावलि’ हें सर्वस्वी एकसंधी काव्य नाही हें वरील विवेचनांत अनेकवार ध्वनित झालेंच आहे. कवीच्या चित्तवृत्तीचे पालट त्याच्या रचनेंत प्रतिबिंबित झालेले दिसून येतात. काव्याला प्रारंभ कवीने सर्वजनसामान्य अशा आर्ततेच्या सुरांत केला आहे. संसारसागरामध्ये बुडत असलेल्या, किंवा भववणव्याने होरपळत असलेल्या या दीनाला तारून ने अशी सर्वसामान्य प्रार्थना कवि करितो (१-२०). आपल्यावरील संकटाचा खास उल्लेख कवि प्रथम २१, २२ या आर्यांमध्ये करितो. त्यानंतर रामचरित्रांतील निष्ठावंत अनुयायांना अभयदान व उच्चपद देणाऱ्या लीलांचा उल्लेख

करून त्यांच्याप्रमाणेच माझे संकट निवारण करावे असा युक्तिवाद लढवितो. येथेच रावण, वालि, विश्वामित्रयज्ञांतील राक्षस इत्यादि देवविरोधकांचा उल्लेख करून विभीषण, सुग्रीव, शबरी, गुह, वानर, गौतमपत्नी इत्यादि भक्तांच्या उद्धाराचा कवि निर्देश करितो (२१-३५). पुढे ३६ ते ५६ या आर्यांमध्ये पंतांनी आपल्यावरील संकटाचा अगदी कळवळून उल्लेख केला असून संकटनिवारणासाठी दगडासही पाझर फोडणाऱ्या वाणीने आक्रोश केला आहे. या भागांतील बहुधा प्रत्येक आर्यंत संकटाचा उल्लेख केला आहे; तथापि हे संकट कसले होते, कोणाकडून आले होते, याचा पत्ता लागेल असे उद्धार पंतांनी चुकूनही कोठे काढले नाहीत किंवा एखाद्या व्यक्तीचा नामानिर्देश करून तिच्याबद्दल द्वेष प्रकट केलेला नाही, ही पंतांच्या सात्विकतेची खूण लक्षांत ठेवण्याजोगी आहे. त्याचप्रमाणे संकट निवारण करून त्याबरोबरच लोकेषणा (प्रसिद्धीची लालसा) इत्यादि ऐहिक पाशांत गुंतविणाऱ्या वृत्तींचे निवारण करण्याचीही रामास प्रार्थना केली आहे. यावरून त्यांच्या अंगी अनासक्तियोग कसा बाणत चालला होता हे चांगले दिसून येते (३६-५६). पुढच्या भागांत संकटाचा उल्लेख बराच कमी झालेला असून कवीची काकळूतवाणी प्रार्थना चालू असली तरी त्याला किंचित् धीर आलेला दिसतो (५६-९१). पुढे विषयांचा संपूर्णपणे त्याग केल्यानेच त्रास नाहीसा होईल असा निश्चय व्यक्त केला असून (९४) त्यामुळे कवीचे मन अधिकाधिक धिरावत चाललेले दिसते. कवीचा धीटपणा इतक्या पल्यापर्यंत जातो की तो

दे अभयदान देवा ! सेवारत मी तुझा विभो भाट

त्यजितां अनादराने करीन लोकांत फार बोभाट १०३

असा देवाला धाक घालण्यासही कमी करित नाही. देवाचीं विनवणी अर्थात् चाललेली आहेच, पण कवीचे मन येथे बरेच विश्वस्त व प्रसन्न झालेले दिसते.

हा विभाग ११३ व्या आर्येपाशीं संपतो. येथून पुढे काव्याचा नूर एकदम बदलून त्यांत युक्तिवादांचा व कल्पनांच्या कसरतींचा प्रादुर्भाव होतो. हीं सर्व लक्षणें लक्षांत घेतां असें म्हणावेंसें वाटते की प्रस्तुतचें काव्य ११३ व्या आर्येपाशीं संपवून कित्येक दिवस ते पंतांनी तसेंच ठेवले असावे. असें

मानण्याला आणखी एक बळकट आधार आहे. काव्याच्या शेवटींच शोभेल अशा रीतीने पंतांनी आपल्या नांवाचा उल्लेख ११० व ११२ या आर्यांत केला आहे. आर्या ११२ व ११३ या तर उघड उघड समाप्ति दर्शक दिसतात. तेव्हा हें काव्य प्रारंभीं या ठिकाणींच पुरें केलें होतें; मग कांही दिवसांनी संकट निवारण झाल्यावर पंढरपुरास देवदर्शनास गेल्यावेळीं विठ्ठलमूर्तीचें रामरूपाने वर्णन करणाऱ्या १३६ ते १७४ या आर्या पंतांनी रचल्या असाव्या व पूर्वीच्या ११३ आर्याशीं जोड जमवून देण्याकरितां मधल्या ११४ ते १३५ या आर्याही रचून घातल्या असाव्या. ११४ ते ११७ पर्यंत रामकृपा प्राप्त करून देण्याकरितां अनुक्रमें लक्ष्मण, भरत, शत्रुघ्न व सीता यांना विनंती केली असून ११८ ते १२८ पर्यंत तशीच विनंती हनुमानास केली आहे. हनुमान् हा रामभक्तांमध्ये श्रेष्ठ ! अर्थात् भगवत्कृपा प्राप्त करून देण्याकरितां त्याला पंतांनी परोपरीने आळविलें आहे हें साहजिकच होय. आर्या १२९ ते १३५ पर्यंत संतांच्या प्रभावाचें वर्णन आहे. एकंदरीने आर्या ११४ ते १३५ हा भाग तितकासा प्रसन्न व प्रसादपूर्ण नसून काव्यदृष्ट्या कमी दर्जाचा झाला आहे. कृत्रिम युक्तिवादामुळे बऱ्याच ठिकाणीं क्लिष्टता आलेली आहे. कवीने हा रचायचाच म्हणून मारून मुटकून रचलेला असावा. यापुढील १३६ ते १७४ हा भाग प्रसन्न व मनोहर असून चमत्कृतिजनक कल्पनांच्या कसरती करण्याचें कवीचें सामर्थ्य येथे पूर्णपणें प्रकट झालें आहे. विठ्ठलाची कमरेवर हात ठेवून उभी राहिलेली मूर्ति काय सूचित करते व या मूर्तीच्या स्वरूपांत श्रीरामचंद्रच कसे अवतरले आहेत याचें कवीने केलेलें वर्णन फारच बहारीचें आहे. एकंदर पंतकवितेमधील कल्पनाचातुर्याच्या निदर्शक अशा उत्कृष्ट स्थलांपैकी हें एक आहे.

अनेक रंगच्छटांनी इन्द्रचापाप्रमाणे विलसणाऱ्या या काव्यांतील भक्ति, प्रेम, प्रसाद व चमत्कृति यांन्ना आस्वाद घेत असतां वाचकास

अथ शमतें, सुख गमतें, मन रमतें जेंवि दिव्य संगीतीं
असेंच वाटेल यांत संशय नाही.

राठा ग्रय लग्नहालय, बाण. स्वन्नम

पनुक्रम... ५२.३५.१.३..... वि: ...काव्य.....

काव्य ...१.२.३..... नों: वि: ...२.६.१.२.५१

आर्याकेकावलि

श्रीरामचंद्राय नमः

संमह

- श्रीरामा ! तूं स्वामी अससी माज्या शिरावरी जागा;
आम्हांसि तुज्या पायांवाचुनि निर्भय नसे दुजा जागा. १
- बहु जन्म विसरलों तुज, परि तूं आम्हांसि विसरला नससी,
अंतर्बाह्य कृपाळा ! सर्वा जीवांसि वेणुनीं अससी. २
- कल्पद्रुम तूं रामा ! ज्याची जसि भावना तसा फळसी;
भोगिति दुःखें जीव स्वगुणें, तूं निर्दयत्व नातळसी. ३
- “ सत्संगती धरावी, सच्छास्त्रश्रवण आदरेंचि करा, ”
म्हणसी, “ मग मीं बुडतां देइन भवसागरीं तुम्हांसि करा. ” ४
- सत्योपदेशवाक्यें तुजीं असीं ऐकिलीं; परंतु मन
आटोपेना रामा ! म्हणुनि तुला करितसें सदा नमन. ५
- आतां प्रभो ! दयाळा ! मज दीनावरि करूनियां करुणा
स्वपदाब्जीं मन्मानसभृंग रमो उगउ दे कृपाअरुणा. ६
- नाहीं सहाय तुझिया नामाविण निपुण मज जगत्रितयीं;
त्वन्नाम मित्र जेव्हां, सत्संग घडे त्रिलोकमित्र तयीं. ७
- म्हणउनि नाम तुजें या मुखांत राहो सदाहि मधुरतम,
रत मन जेथें मुनिचें ज्यांचें गेलें समस्त दूर तम. ८

- उद्धरिला जो पापी पुत्रमिषें नाम घे अजामिळ तो,
तारीं हाहि जन तसा, दंभेहि जरी पदीं तुजा मिळतो. ९
- अपराध फार केले, परि आतां हात जोडिले स्वामीं !
करुनि दया तारावें; आवडि वाढो सदा तुजा नामीं. १०
- सेवक तुजा म्हणवितों, श्रीरामा राघवा सह्या म्हणतों;
होसी उदास तरि हो, होत नसें मीं उदास आपण तों. ११
- ‘ संसारसागरीं तूं तारक ’ ऐसेंचि संत वदतात,
‘ वदतां तदीय नामें देतो दासांस तो स्वपद तात. ’ १२
- ऐसें औदार्य तुजें प्रभुत्व करुणाकरत्व ऐकोनीं
आलों शरण स्वामीं जोडुनियां हस्त मस्तकीं दोनीं. १३
- पायें मज दीनाला रामा ! लोटूं नकोचि बा ! दूर.
उद्धरिले बहु पापी, याविषयीं तूं रघूत्तमा ! शूर. १४
- क्लेशाक्रांत स्वांत श्रीरामा ! तुज जरी न विसरेल,
तरि भय नसेचि कांहीं, साराही क्लेशतापहि सरेल. १५
- आम्हासि नाम मात्र क्लेशाब्धीमाजि नाव हें ठावें;
गावें तेंचि प्रेमें, स्वबिरुद रामा ! तुवांहि गांठावें. १६
- केवळ भजनाचिकडे जरि ठेविसि दृष्टि तरि नसे थारा,
आपलिया थोरपणावरि ठेउनि दृष्टि दीन हा तारा. १७
- स्वामी ! आम्हीं दुर्बळ, तूं रघुवीरा ! समर्थ यासाठीं
देवुनि अभयकरातें ने स्वस्थानासि, शुद्ध यश थाटीं. १८
- धाव समर्था ! सदया ! भवपंकामाजि बुडतसे गाय !
निकटस्था ! धर्मज्ञा ! कौतुक अद्यापि पाहसी काय, ? १९
- करुणाघन तूं माथां, जाळितसे मज मृगास भववणवा;
वृष्टि न करितां होतां उदास हें योग्य तूज न सकणवा ! २०

- संकट वारुनि रामा ! निजगुणकीर्तन करावया योजीं,
आपलिया थोरपणें रामा ! मजला स्वकिंकरिं मोजीं. २१
- तूं जरि न पावसी तरि पाचारूं संकटांत मी कवणा ?
श्रवणारूढ करुनि हे विनती रक्षीं मला पदप्रवणा. २२
- सीतापते ! रघुपते ! विश्वपते ! भूपते ! वदान्यपते !
इंद्रादिकीर्ति तुझिया कीर्तिपुढें तुच्छ, सर्वथा लपते. २३
- सोडविले सुर सारे रावणकारागृहांतुनीं देवा !
जे तत्सेव्यहि त्याची करीत होते तदाग्रहें सेवा. २४
- देवस्त्रीही दासी केल्या होत्या दशाननें दुष्टें
त्या सोडवूनि त्यांचीं चित्तें केलीं तुवांचि संतुष्टें २५
- गंधर्वीं तुज गावें ते त्याणें लाविले निजस्तवना,
तवनामधारकांतें सोडविलें त्वां करूनियां अवना. २६
- त्वच्चरणार्चनतत्पर मुनि वनवासी दशाननत्रस्त
त्यांस सुखविता जाला प्रभो ! तुजा अभयदानपट्टु हस्त. २७
- त्वद्भक्त शुद्धकर्मा त्रिभीषण प्राज्ञ रावणें छळिला,
येतां शरण तुला, त्वां हृदयीं स्वभुजीं धरुनि आवळिला. २८
- वाळीनें स्त्री हरिली, मारिलही आपणासि या त्रासें
सुग्रीव शरण आला तुज, तो त्वां रक्षिला अनायासें. २९
- ब्रह्मादिकांसि दुर्लभ पदरज ज्याचा अलभ्य तूं ऐसा,
शबरी वर्णादिगुणें न बरी, तिस पावलासि तूं कैसा ? ३०
- गुहनाम निषादपती स्वभक्तिसंपन्न त्यास बंधुपणें
त्वां मानिलें दयाळा ! दासांचे नाशितोशि ताप पणें. ३१
- चरणविलोकनतत्पर वानर आप्तांत राघवा ! गणिले;
साधुद्वेषी जे जे कुळतरु त्यांचे समूलही खणिले. ३२

- गौतमपत्नी गिळिली होती जे पापतापशापाहीं
ते उद्धरिली जैसी, मज निजकरुणालवें तशा पाहीं. ३३
- रक्षोभीतीपासुनि गाधिजमख रक्षिला जसा राया !
हो सिद्ध तसा संकट मज दीनाचेंहि आज साराया. ३४
- दंडकवन खळ मर्दुनि निर्भय केलें जसें प्रतापानें,
गतभय हा शीघ्र करीं, जाला बहु विकळ विप्र तापानें. ३५
- आलों म्हणुनि शरण तुज, सहजदयेचाचि पूर्ण सागर तूं,
तुजविण कवणा ठाई तापोपशमार्थ आज सांग रतूं ? ३६
- तूं बाप माय बंधू धणी सुहृन्मित्र जानकीजाने !
करुनि दया विलयाला अति सत्वर संकटास माज्या ने ३७
- श्रीरामा ! सुखधामा ! पावननामा ! स्वभक्तविश्रामा !
कामारिगीतकीर्ते ! करुणामूर्ते ! नको त्यजूं आम्हां. ३८
- रामा ! धांव, रघुपते ! धांव, विभो ! धांव, राघवा ! धांव;
कौतुक काय पहासी आळवितां यापरी तुजें नाव ? ३९
- नाव तुजें नावचि या संसारांभोधिला तरायासी,
तें हृदयीं धरुनीही मीं कां अद्यापि सांग आयासी ? ४०
- या दीनानें आतां पसरावा पदर सांग कोणाला ?
तूजा प्रताप बसला लपोन जाऊनि काय कोणाला ? ४१
- जरि दास परानें हा अपराधावीण दंडिला, राज्या !
हें अश्लाघ्यचि तुजला, नृपनीति तुम्हीं मनीं विचारा ज्या. ४२
- तुज दीनबंधु म्हणती, म्हणउनि मी दीन मारितों हाका;
हा काय दीन लटिका, जे कां निजबंधुता तुम्हीं टाका ? ४३
- दीनास संकटीं जरि सहाय होशील योग्य हें तूतें;
आळस न करीं माज्या स्वरक्षणातें सुकीर्तिहेतूतें. ४४

- दीनानें किति सद्गुणहीनानें विनविलें तुला आजी,
बा ! जीवदान देगा ! प्रभो ! उपेक्षा करूं नको माजी. ४९
- हृदय तुजला कळतें हृदयस्था राघवा ! जगज्जनका !
जन काय तत्व जाणे ? प्रभो ! उपेक्षा करूंचि आज नका. ४६
- सर्वां लाभाहुनि बहु लाभ असे त्वत्पदांबुरुहभजनीं,
मज नीतिज्ञा भजतां संकट न पडों दिजेचि अशुभ जनीं. ४७
- अन्याय लेश नसतां गांजिति उद्वृत्त हें तुलाचि कळो;
किकळोनि सांगतो तुज या दुःखें न मन आमचें विकळो. ४८
- कळिमाजि क्षुद्र नृप प्रजेसि देती धनार्थ बहु ताप,
पापप्रसक्त लोभी न पाहती धर्म माय कीं बाप. ४९
- तूं परि सर्वांचा पति शासनकर्ता उपेक्षिसी कां हें ?
'साहे उगेचि' म्हणसी, माझे बळ येथ काय तें पाहें ? ५०
- खळ जे हे सत्पीडक यांची तुज काय राघवा ! भीड ?
त्वदास तवसमक्षचि गांजिति, येणें कसी न ये चीड ? ५१
- सिंहासमक्ष त्याच्या बाळाला जाचितील जरि कोले,
तरि मग अशास पंचानन मृगपति कोण जाणता बोले ? ५२
- अपराधी सेवक तरि दंडावा स्वामिनैचि, हें युक्त
उक्त श्रवण करुनियां करि मजला संकटांतुनीं मुक्त. ५३
- श्रीरामचंद्र ! राघव ! रघुवीर ! असेंचि आळवीन तुला.
संकट वारुनि घडवीं माज्या हातूनि या महाक्रतुला. ५४
- एकांतीं त्वन्नामें गायिन मधुरस्वरें स्थिरस्वांतें,
संकट वारुनि द्यावें हें मज वरदान जानकीकांतें. ५५
- या संकटाबरोबर वारीं लोकेषणादि अनिवार्य,
म्हणजे हा दास तुजा जाला लोकत्रयांत कृतकार्य. ५६

- अन्नाच्छादन देतें दुसरें बा ! कोण सांग विश्वास ?
म्हणताति ' आयुरन्नं प्रयच्छति ' प्राज्ञ, तेथ विश्वास. ९७
- त्वद्गुणकीर्तन करितां लज्जा हे पापिणी धरू न गळा;
हे ताटकांतका ! हा परमार्थ इणेंचि बुडविला सगळा. ९८
- तुजला धरीन हृदयां म्हणजे लज्जा पळेलसैं वाटे,
दाटेल प्रेम तयीं शमेल ते ताटका तसी वाटे. ९९
- खळ हांसतील तेंही सोसाया सहनशीळता द्यावी;
लावीन मस्तक तुज्या पदीं, तुजी भक्ति आत्मविद्या वी. ६०
- त्वद्गुणकीर्तन करितां स्तंभादिक अष्टभाव उपजावे,
जावे अनात्मधर्म क्रोधादि मनोविकार वरजावे. ६१
- हा काम रामराया ! पुरवावा, कल्पवृक्ष तूं साचा;
ज्ञाता सर्वगत प्रभु आत्मा प्रिय निर्निमित्त दासाचा. ६२
- मन हेंचि फार इच्छी कीं आतां सेवणें तुजे पाय,
तुजवांचुनि इतरांच्या भजनीं मजलागि होय फळ काय ? ६३
- केलें म्यां मनुजांचें आर्जव बहु चाटुकारही जालों,
परि तेथ ताप पावुनि पुनरपि तुजलागि शरण मीं आलों. ६४
- प्रमदांत पावुनीयां श्रम दांत क्षुद्र विचकित्ती कीं जे
त्यांची तशाचि लोकीं सेवा तुजला न जाणतां कीजे. ६५
- दुर्व्यसनी धर्मरहित निरक्षर क्षुद्र त्यांसि मीं नमनें
करुनि श्रमीच जालों, आलों तुज शरण आज दीनमनें. ६६
- रामा ! शत्रुभ्राता आला तुज शरण त्यांसि राज्यपद
लंकेचें अर्पियलें, कोण न वंदील तें तुजेंचि पद ? ६७
- शरण तरी तुज यावें, नमन करावें तुलाचि सुज्ञानें,
गावें तुजेचि गुण वा ! सेवावें तुजचि मादृगज्ञानें. ६८

- म्हणवुनि तुमचें नामचि राम असें हें मुखीं सदा राहो;
हा ज्ञानहीन दीन प्रसन्न होवूनि शीघ्र तारा हो ! ६९
- प्रभुजी ! तुमचें सज्जन उदारपण वर्णिताति बहुसाल,
सालसता मत्त्राणीं धरितां शब्दांत सर्व गवसाल. ७०
- आळचि घेवुनि मीं शिशु आळवितों, निष्ठुरत्व दुर वाळीं;
आळ निवारुनि मातें, आळस टाकूनि धांव, कुरवाळीं. ७१
- पालक तूं विश्वाचा, बाळकसा तोंड पसरितों बा ! मीं,
व्याळकराळकठिनतर काळ कसा वारिसी न हा स्वामी ? ७२
- तू करुणाघन रामा ! मीं चातक पसरिलें असे आस्य;
नामामृतकण न मिळे, तरि लोकीं फार होतसे हास्य. ७३
- विश्वैकमान्य दशरथ, कौसल्या वीरसू सती धन्या,
तत्पुत्र तूं रघुपते ! उपमा तुजला तुजी, नसे अन्या. ७४
- ज्ञाता तूं, दाता तूं, त्राता तूं, वीर धीर भर्ता तूं;
जनपीडाहर्ता तूं श्रीरामा ! मुख्य, विश्वकर्ता तूं. ७५
- ब्राह्मणरक्षणसक्षण दक्षिण अक्षीणसद्यशोधाम,
जलदश्यामल कोमल कलिमलहर हरमनोज्ञ रघुराम, ७६
- सुरवरमुनिवरनृपवरनुतगुणगण वरद परमसुखसदन,
त्रिभुवनसमवनपटुभुज भवदवभयशमन रुचिरतरवदन, ७७
- ऐसें गायिन तुजला, हा माजा काम पूर्वीं वरदा !
हर दासाचें संकट रामा ! भवसिंधुमग्नजनकरदा ! ७८
- स्तुति करुनि तुजी तुजला आम्हीं अज्ञान काय बा ! रिझवूं ?
गावुनि अमृतगुणातें हृदयींचे ताप आपुले विझवूं. ७९
- शेषप्राचेतसमुनिपराशरव्यासनारदर्षिशुकीं
गातां गुण पार नसे, यांच्या येयील कोण अन्य तुकीं ? ८०

- परि भावें गुण गातां प्रसन्न होतोसि तूं असें ठावें
जालें सज्जनसंगें प्रेम कसें तें मनांत सांठावें ? ८१
- शाहणपणें न रिझसी, मूर्खपणें न खिजसी, भले म्हणती;
प्रेमळ भलताहि असो, करिसी त्याची स्वसेवकीं गणती. ८२
- होसी प्रसन्न भावें देसी सर्वस्व आपुलें भजकां,
सत्संगीं बसतो मीं, न कळे इतुकेंहि राघवा ! मज कां ? ८३
- संतांच्या वदनें मीं आयकिलीं बा ! तुजीं जयीं चरितें
त्यजुनि विषय मन केलें भरावया गुणसुधा तयींच रितें. ८४
- साकितपते ! रामा ! नाकेशनुता ! त्वदीय गुण गातां
हाकेसरिसा येवुनि हा केवळ दीन उद्धरीं आतां. ८५
- चापशरधरा धीरा आपद्ग्रस्तासि मज नको विसरूं;
या परमसंकटीं मीं बा ! पदर दुज्यापुढें किती पसरूं ? ८६
- आधार तूं जनाचा, बाधा हरणार एक तूं दक्ष
साधावया यशातें बा ! धांव, तुला नमस्कृती लक्ष. ८७
- जळदनिभा ! बळसिंधो ! खळमथना ! सूर्यकुळमणे ! कृपण !
मीं विवळ जाहलों बहु; काय तुजें लोपलें दयाळुपण ? ८८
- मज भणगाला वरदा ! वर जरि करुणा करुनि देशील,
तरि मानवती सज्जनमनें जयाला असेंचि दे शील. ८९
- विश्व तुजा ठायीं, तूं नामीं, तें नाम साधुच्याचि मुखीं,
तत्संग दे मला, मग गुंतेना मीं कदापि तुच्छ सुखीं. ९०
- लक्षापराध घडले, रक्षावें परि, तुला शरण आलों;
दक्षाध्वरहरचित्या ! दक्षा ! मीं मग्न संकटीं जालों. ९१
- संग धरुनि विषयांचा भंगचि मन पावलें, परी न विटे;
साधुसमागमभेषज साधुनि देशील तरिच मोह फिटे. ९२

- चित्त अनावर रामा ! वित्तस्त्रीपुत्रचितनींचि रते;
मधुलिप्त क्षुरधारा चाटी ते जीभ तत्क्षणीं चिरते. ९३
- निपटुनि विषय त्यजितां सुखमुख दृष्टी पडे, झडे ताप;
हे सत्य अत्यबाधित, 'तेथें संताप जे स्थळीं व्याप.' ९४
- तनुनिर्वाहापुरता संग धरुनिही अनर्थ मज घडला,
सावध तप्हीं निसरड्या मार्गीं विचकूनि दांत मुख पडला. ९५
- शुद्धचरित्रा रामा ! युद्धपटुभुजा ! प्रबुद्धसेव्यपदा !
उद्धवनिधे ! दयाळा ! उद्धरिं मजला, नमीन तूज सदा. ९६
- शर्वप्रियसच्चरिता ! सर्वजगत्पाळका ! अगा बापा !
पर्वसुधाकरकररुचिगर्वहरस्मितमुखा ! हरीं तापा. ९७
- नाना भयें विलोकुनि पावतसे फार फार तनु कंपा;
शिर ठेविलें पदावरि, उशिर न लावीं, करींच अनुकंपा. ९८
- मन हें घातक वेडें विषयव्याळासर्वें करी क्रीडा,
पीडाहि पावतें, परि सावध जोहे, न तें धरी ब्रीडा. ९९
- या कोटग्या मनाला विषयीं या काय वाटते गोडी !
खोडी तुज्या प्रतापावांचुनियां राघवा ! न हें सोडी. १००
- बहुसंख्य चपळमर्कटकटके आज्ञेंत वर्तलीं नीट;
वीट न धरिशील तरी माझे मन काय तुजपुढें धीट ! १०१
- श्रीसद्मीं पदपद्मीं होयिल मन भृंग, दाखवुनि पाहें;
लब्ध सुदुर्लभविषय त्यजिल; कसे ? बहु सतृष्ण सकृपा ! हें. १०२
- दे अभयदान देवा ! सेवान्त मीं तुजा विभो ! भाट;
त्यजितां अनादरानें करीन लोकांत फार बोभाट. १०३
- त्वच्चरणाराधन मीं जाणत नाहींच लेशही इतर;
नामचि गातां, येणें प्रसन्न होवूनि अभय तूं वितर. १०४

- आहे प्रसाद मजवरि म्हणुनचि वदनासि येतसे नाम,
हें जरि मुखा न येतें, होता कैचा मनासि विश्राम ? १०२
- विकळमना मीं जें कीं वदलों त्याची करी क्षमा आर्या !
जे सहनशील दक्षिण कृपालु विश्वाह बुध तदाचार्या ! १०६
- दुःख न रुचे, सुख रुचे, कर्म करितां विवेकही न रुचे;
अमृतफळ कसे देतिल पल्लवपाणी स्वकीय विषतरुचे ? १०७
- हें सर्व सत्य तोंवरि जोंवरि तुज शरण पातलों नाहीं,
आतां थोरपणासचि आपुलिया मात्र राघवा ! पाहीं. १०८
- गंगेला जावुनियां गावखरीचा मिळे जयीं वोढा,
तरि ते न म्हणे, 'मार्गे हा कश्मळ शिवतसे, धरा वोढा.' १०९
- तूं करुणाघन रामा ! भक्तमयूरासि तूंचि सुख देशी,
सन्निधि असोनि बापा ! न करी या किंकरासि परदेशी. ११०
- विश्वंभरा ! भरवसा आहे या किंकरासि फार तुजा;
जें योग्य तें करावें दीनजनोद्धारणैकदक्षभुजा ! १११
- हा दीन रामनंदन चकोर, तूं चंद्रमा रमानाथा !
दे चित्तस्वास्थ्य बरें, गायीन तुज्या यशोकिता गाथा. ११२
- बहु गोड गुण तुजे ते एकावे आदरें स्वयें गावे,
यावेगळे मनोरथ नसती ते तूज काय सांगावे ? ११३
- सौमित्रे ! मजविषयीं तूं आर्यप्रार्थना करीं कांहीं;
भक्ति तुजी श्रीरामीं बहु कथिलें सत्यशीळ लोकांहीं. ११४
- श्रीभरता ! राघवपदलाभरता ! अग्रजासि तूं विनवीं,
मज दीनाला रक्षुनि साधावीं सद्यशें असींच नवीं. ११५
- शत्रुघ्ना ! भगवज्जनशत्रुघ्ना ! राघवासि हें कळवीं,
माझे भवभय सारें रामनिदेशेंकरूनियां पळवीं. ११६

- माते ! सीते ! बायी ! प्रार्थवें नृपतिला तुवां आंगें;
सुखदुःख तुला ठावें; मजविषयीं उचित तें स्वयें सांगें. ११७
- भगवद्भक्त हनूमन् ! साधो ! साधो यश प्रसिद्ध तुजें;
मजसाठीं रामाचे पाय धरीं निजशिरीं प्रतापिभुजें. ११८
- आंगें रिपुबळहर्ता, बाहुबळें ब्रह्मगोळउद्धर्ता,
तूं मारुते ! पुमर्था देशी रघुवीरसेवन समर्था. ११९
- अद्भुत चरित त्रिजगीं लोकोद्धारार्थ करि सुखें विभु जें
तें त्वच्चरितसखें बा ! त्वांही केलें चरित्र तेंवि भुजें. १२०
- ‘मजहूनि भक्त माझा समर्थ’ हें ‘आपणांस वांचविलें
त्वां संकटीं’ असें शुचिजनास कथुनि स्वतत्व सूचविलें. १२१
- मच्छक्तिचे स्वरक्षक भक्त भले हें धरासुताशोध
त्वां केला, वाचविली, हा कुशळांलागि सुचविला बोध. १२२
- तूं तो राघव, राघव तो तूं, तुम्हांत तों नसे भेद;
सप्रेम भक्त देवचि, विधुप्रसादीं समानदृग्वेद. १२३
- आयास मदुद्धरणीं लेश नको, सुलघु मीं सदंघ्रिरज;
द्रोण नव्हे, अचळ नव्हे, सहस्रमित ज्यांत तुल्य सिंह गज. १२४
- जेथ तुम्हीं तेथुनि मज पहा कृपामृतरसार्द्रदृष्टीनें
हृत्निर्मितसृष्टीनें शरणागतमरुसुधौघवृष्टीनें. १२५
- दृष्टिमृगी ही तुमची राघवपदरागमोहिता आहे,
मज वीतरागरंका निजसुखभरमंथरा कसी पाहे ? १२६
- मन मात्र मला अणुला स्मरो, तरों तेव्हडयाचि तद्यत्नें;
अणु परमाणुचि तारू हृत्पदिंचा हें किजे कुशळरत्नें. १२७
- मीं विषयपिंड परवश घरोघरीं मर्कटांस आप्त गणीं;
म्हणुनि तरि तुल्य भावें पाहें, न तरी त्यजीं गतासुगणीं. १२८

संतांसि तरी प्रेरा, जडतारक ते तुम्हांहुनी न उणे,
भूर्तीं बहु सदयहृदय, पावत्रिती सहज अखिल आत्मखुणे. १२९

भूतें भगवंतचि ते संतचि, परि यांत किति निजीं लग्न ?
दिसती गृहस्थवेषें, परि सम्यङ्न्यासपदसुखीं मग्न. १३०

कोणहीं श्रीमन्नारदशुकादिकविमुनिपराशरव्यासीं
हरिगुणसुधाकणाहीं जनसिंचनिं पडियलें सुहव्यासीं १३१

या चातकलक्षाचें सारस्वत तेंचि जीवन प्राज्य,
इतरहि जीवन इतरां, हे भीक बरी, नको बुचें राज्य. १३२

संतीं पंडितपंतीं अंतीं खंतींत चित्त या धरिजे,
कीं देवा सरसनिरस न पाहतां सकट शरण उद्धरिजे. १३३

हेचि अविद्या लंका, तेथ अहंकार दशमुख क्षुद्र;
याचें दहन विखंडन जडजीवोद्धरणपटु सितसमुद्र. १३४

संत भगवंत साचे, परि भगवंतापरीस हे थोर,
हे आंगें अंधाची यष्टी होताति थोर बहु थोर. १३५

कळिमाजि पुंडरीकक्षेत्रीं सितपक्षकार्तिकाषाढीं
संत अमृतरस पाजुनि म्हणती, घे हे प्रपा, रहा, वाढीं. १३६

नीलमणिद्युतिभावितषीयूषरसज्ज्वल प्रसन्न बरा,
ताप शमे, तृप्ति गमे, चित्त रमे उपरमे, सुसेव्य खरा. १३७

वैकुंठचि हें विठ्ठलपदमंडित पुंडरीकसुक्षेत्र,
तेथें हरिगुणकीर्तन, येथेंही तेंच, साश्रुजननेत्र. १३८

वृद्धतपस्वीपितृपदसेवनसर्वस्व पुंडरीकमुनी
पितृभक्ति पूर्णकाम श्रीरामा दावितो उभा करुनीं. १३९

- गुरुसेवा सद्विद्या पढवाया राम पातला बहुधा;
येणें प्यालेहि सुधा, सुचला हितमार्गही सुधाच बुधा. १४०
- आपण सेवा घेउनि पितृचरणीं जोडिली पुन्हा बेडी,
हा पितृभक्त रघूद्वह, कृष्ण नव्हे, बुद्धि नायके वेडी. १४१
- रामत्रय त्यांमध्ये मध्यम तो राम मी, असें हातें .
धरुनी नितंबबिंबा दावी खुण रामचंद्र, पाहा तें. १४२
- वृत्ति यदृच्छालब्धे करा, स्मरा मज, धरा तनुसि हातीं;
मग मीं आळिगाया उभाच हें सुचवितो बुधव्रातीं. १४३
- मध्ये कर मीं म्हणतां, 'नरलोकीं सत्क्रिया समाधानें
करुनी अन्नोदक द्या भूतीं आतीं, स्वसिद्धि या दानें.' १४४
- विरहें करक्रियांच्या अकर्तृता पूर्णकामता सुचवी.
करुणोत्कंठा दीनप्रोद्दारीं हें उभ्यापणीं रुचवी. १४५
- तूं तों येथेंचि उभा, अंतीं आम्हांसि ठेविसी कोठें ?
तरि आपल्या सख्यांला 'पोटीं' म्हणतो न बोलतां ओठें. १४६
- भक्तप्रेमाचा मीं परम भुकेलों असें, असें कळवी
कटिवरि कर ठेउनियां उभा, खरा तर्क हा न दुर्बल वी. १४७
- विषय पहातां सादर तरि 'जातो' म्हणुनियां उभा रुसतो,
हितबोधप्रहणास्तव करुणाब्धि क्षोभला भला दिसतो. १४८
- 'मीं साक्षी, या सर्वीं अखंड दंडायमान, लिप्त नसें,
शरणागतास भेटें उभाउमीं' कळवितो स्वतत्त्व असें. १४९
- प्रेमळ भक्तांही मज भेटावें कडकडूनि पोटभरी,
कटिं कर ठेवुनि भीमातटीं उभा शुद्धभक्त्यधीन हरी. १५०
- होती कैवल्याची कळिकाळीं लूट, जे असी न कधीं;
मागेंहि गोप्रतारीं जाली सरयूंत एक वेळ तधीं. १५१

- सर्वस्वदान केलें पात्रीं, क्षेत्रीं स्वमूर्तिसर्वस्व
न सरे अनंत लुटितां, सद्धन सदधीन लुटितसे विश्व. १५२
- हे इंद्रनीळमणिच्या कांतिरसाचीच वोतिली मूर्ति,
मन तृणकण लिगटतसे, तुम्हीं बरी पाहिली खरी पूर्ती. १५३
- हा विठ्ठल ठक, ठकिले ठक, ठक पडलें ठकांसि जें हरितो;
नामचि देतो दाउनि निजार्थ, जनसंचितार्थ संहरितो. १५४
- यासहि नामा ठकडा भेटे, मग यासि ठकविलें तेणें;
सद्गुण गाय, सुनिपुणें वेधियला कृष्णसारसा जेणें. १५५
- ऐसे भगवत्तत्पर सदयहृदय संत पंत भेटावे,
ते सच्छिक्षादाते मुमुक्षुबुद्धीसि होति नेटावे. १५६
- सद्धृदयवशीकरण श्रीमत्सीतानिवास या मनुनें
त्याच्या जर्पीं असावें निरत सदा मीं सचित्तवाक्तनुनें. १५७
- हे भरत ! सुमित्रात्मज ! हे सीते ! माय ! आयका विनती,
सिकवा साधुजनाला कैसी शरणागतें करावि नती. १५८
- तुम्हीं वसिष्ठगाधिजमुनिमुखसञ्चरणसेवनोद्युक्त
गुरुजनभजन शुभ जर्नीं शिकवा, होयीन भवभयोन्मुक्त. १५९
- श्रीमंदिर इंदीवर हें भ्रमरहित प्रसिद्ध तीर्थतटीं,
वृद्धांसि गमे सरयूनिक्त बुभा राम निहितपाणिकटी. १६०
- अंभोदसन्निभ सुभग भाविकजनभव्यभाग्यभर भोळा
भासे उभा शुभाशय शयविधृतनितंब्रविंब्र हरि डोळां. १६१
- निजपदजलजभजकजन जगांत बहु पूज्य हरिसि कीं शिव ते;
प्रत्युत्थान दिलेंसे गुरुतर्कपदा अशा मती शिवते. १६२
- श्यामळ विमळज्योति स्वयंप्रभ प्रकट चित्र तम हरितें;
करितें तर्क असा मन, पतंग शमती विलोकितां हरितें. १६३

- ताप शमे तम नाशे या तेजें हें विलक्षण प्रकट;
वर्णें सुनीळ उज्वळ मनःपतंगासि जीववी निकट. १६४
- हा अवधूत विलक्षण सपरिग्रह आणिली उदासीन,
याणें या सत्क्षेत्रीं नाम्याची सोडिलीहि दासी न. १६५
- हा बाळक नंदाचा वसुदेवाचा, खरा दशरथाचा;
कोणेक विरळ यातें वदती तत्वज्ञ पति अनाथाचा. १६६
- हा सुमणि मनश्चुंबकं विष्टपचिंतामणी विषघ्नमणी
स्पर्शमणी अमृतमणी सुरमणिचूडामणी मणींद्रधणी. १६७
- हा कल्पपादपाचा रोपा लसलसित कोवळा सोपा,
याच्या हृदयीं आहे खोंपा, घेताति हंस सुखज्ञोंपा. १६८
- गोरा नंद, यशोदा गोरी, वसुदेव दशरथहि गोरा;
तत्सुत काळा कां तूं ? भोळे जन ठकविसी हृदयचोरा ! १६९
- काळा कां हें कळलें मजला, तूं नीळकंठकंठमणी,
भोळ्या शिवें दिलें तुज पुंडरिकातें रिज्ञोनि साधुमणीं. १७०
- तूं सोय जाणसी बहु, दीनांचा सोयरा खरा सुभगा !
राखिसि लाज जनाची, हें संसारांत जोडिलें शुभ गा ! १७१
- जीवोद्धारीं करुणा, श्रुतिनिष्ठांचीहि भीड वागविशी;
वेषान्तरें कळित बहु जन तारिसि, साधनीं न भागविशी. १७२
- तूं सज्जनशुकपंजर कंजरमणवंशमणि वतंसपद
खळशमनबळ शमनशरकरहर हरहृदयहर विरक्तपद. १७३
- भक्तमयूरदयाघन तूं रामा ! भगदवार्तविश्रामा !
साष्टांग नमन तुजला भुजलालितनिजजना गुणग्रामा ! १७४

इति श्रीमत्करुणामृतघनरामस्मरणानंदितभक्तमयूरकेकावली.
श्रीरामपदार्पितास्तु

टीपा

१ जागा—[जायगाह] हा शब्द फारशी आहे. हा शब्द मोरोपंतांनी पुल्लिगी वापरला आहे.

३ स्वगुणें—जीव हा अज्ञानावस्थेंत प्रकृतीच्या सत्त्व, रज, तम या गुणांनी बद्ध असतो. प्रकृतीच्या गुणांनी कर्में घडत असतां अहंकाराच्या योगाने जीव तीं कर्में आपणच केलीं असैं मानतो आणि त्या कर्मांचीं दुःखरूप फळें भोगतो; अर्थात् गुणांच्या योगाने जीं कर्में घडतात त्यांमुळे जीव दुःख भोगीत असल्याकारणाने जीवांना दुःख दिल्याचा निर्दयपणाचा दोष ईश्वराकडे येत नाही. [भगवद्गीता अ. ३ श्लोक, २७-२९ पाहा.]

नातळसी—स्पर्श न करिसी.

प्रथमार्धांत रूपक अलंकार आहे.

६ उत्तरार्धांत सांग रूपक अलंकार आहे. कवीने ईश्वरी कृपेवर सूर्याचा, ईश्वरचरणावर कमलाचा व आपल्या मनावर भ्रमराचा आरोप केला आहे.

७ निपुण—कुशल; हें सहाय याचें विशेषण. त्रिलोकमित्र—तीन्ही लोकांचा, म्हणजे सर्व जगाचा, मित्र, हें रामचंद्राचें संबोधन किंवा सत्संग याचें विशेषण.

८ मुनिचें ज्यांचें—येथे वचनांची विसंगति झाली आहे. एक तर मुनींचें असैं अनेकवचन घ्यावें किंवा ज्यांचें यांतील 'ज्या' वरील अनुस्वार चुकीने पडला आहे असैं मानून तें एकवचन मानावें. दुसरा मार्ग अधिक बरा कारण एकच मुनि म्हणजे वाल्मीकि असा अर्थ घेतां येतो. तो येथे अत्यंत उचित आहे. पुढे ८० व्या आर्येमध्ये वाल्मीकीलाच मुनि म्हटलें आहे.

९ अजामिळ—कान्यकुब्ज देशांतील एक ब्राह्मण. शूद्र स्त्रीच्या नादीं लागून याने आपलें सर्व आयुष्य अनाचारांत घालविलें. तिजपासून यालां दहा मुलें झालीं, पैकी सर्वांत धाकटा नारायण नांवाचा याचा अत्यंत

लाडका होता. अंतकाळीं मुलाला उद्देशून 'नारायणा' अशा याने हाका मारिल्या. तेव्हा केवळ नामस्मरणाच्या माहात्म्याने यमदूतांच्या हातून विष्णुदूतांनी याला सोडविलें. नंतर कृतकर्मांचा पश्चात्ताप होऊन त्याची परमेश्वराचे ठायीं भक्ति जडली व पुढे गंगेत देह अर्पण करून तो मुक्त झाला. [श्रीमद्भागवत स्कंध ६, अध्याय १-२]

दंभेहि...मिळतो—हा जन (मोरोपंत) ढोंगीपणानेच जरी तुझ्या

पायाचा आश्रय करीत असला तरी.

१० **स्वामीं**—येथे पोथींत अनुस्वार चुकीने पडलेला दिसतो.

१३ **करुणाकरत्व**—(करुणा + अकर = दयेची खाण, निधि.)

१५ **स्वांत**—मन.

१६ **स्वविरुद्**—विरुद् म्ह० बाणा, प्रतिज्ञा.

प्रथमार्धांत अलंकार रूपक.

१८ **शुद्ध यश थाटीं**—शुद्ध = निर्भेळ, शरण आलेला मनुष्य जितका अधिक दुर्बळ तितकें उद्धार करणाऱ्यांचें यश अधिक निर्भेळ व परिपूर्ण.

२० **सकणवा**—दयावन्ता.

ही आर्या समस्तवस्तुविषय सांग रूपकाचें चांगलें उदाहरण आहे.

२३ **वदान्य**—उदार.

२४ **जे तत्सेव्यहि...सेवा**—जे देव, रावणाकडून सेवा घेण्याची त्यांची योग्यता असूनही, रावणाच्या जबरदस्तीमुळे त्याची सेवा करीत होते.

२७ **मुनि वनवासी**—दंडकारणामध्ये तपश्चर्या करणारे जे ऋषि-मुनि राहत असत त्यांना रावणाच्या अनुयायी राक्षसांकडून पुष्कळ त्रास पोचत असे. रामचंद्राने दंडकारण्यांतील खरदूषण ह्या रावणाच्या अनुयायी राक्षसांचा वध करून ऋषींना निर्भय केलें.

३० **शबरी**—ही एक भिल्लीण होती. मातंग ऋषीची सेविका. रामलक्ष्मण ऋषीच्या आश्रमांत येतांच हिने त्यांचें उत्तम आगतस्वागत आ.के....३

केलें. नंतर हिने अग्नि प्रदीप्त करून रामाची परवानगी घेऊन अग्निप्रवेद्य केला. [वाल्मीकिरामायण, अरण्य० अ० ७४] ही भिल्लीण असल्यामुळे पंतांनी येथे 'वर्णादिगुणं न बरी' असें म्हटलें आहे. दंडकारण्यांत रामाकरतां प्रेमाने वन्यफळें वगैरे गोळा करून तीं स्वतः चाखून पाहून रामाला देणाऱ्या शबरीची जी कथा आनंदतनय कवीने आपल्या सुंदर व लोकप्रिय 'शबर्याख्यानां'त वर्णिली आहे ती वर दिलेल्या वाल्मीकिरामायणांतील कथेहून कांहीशी निराळी आहे.

येथे या अर्थेंत **छेकानुप्रास** नांवाचा अलंकार आहे.

३१ **गुह**--शृंगवेर नामक पुरीचा किराताधिपति. राम अयोध्येहून निघून दंडकारण्यांत चालला असतां एक रात्र गुहाच्या येथे राहिला होता. गुहाने त्याचें चांगलें आदरातिथ्य केलें. रात्रीं रामाच्या संरक्षणार्थं गुहाने स्वतः उभें राहून पाहरा दिला. दुसरे दिवशीं गुहाने आपल्या नावेतून रामाला गंगेपार करून दिलें. [वाल्मीकिरामायण, अयोध्या० अ० ८४-८७]

पणें--प्रतिज्ञेने, पैजेने.

३३ **पापतापशापाहीं**--गौतमऋषीची पत्नी अहल्या हिच्या हातून दुराचरण घडल्यामुळे गौतमाने तूं शिला होशील असा तिला शाप दिला. तिच्या हातून अज्ञानाने पाप घडलें व तिला पश्चात्ताप झालेला आहे असें समजल्यानंतर गौतमाने तिला उःशाप दिला की जेव्हा राम येथे येईल तेव्हा तो पादस्पर्शाने तुला उद्धरील. त्याप्रमाणें रामलक्ष्मण हे विश्वामित्राच्या आश्रमांतून जनकराजाकडे जात असतां रामाने शिलारूप अहल्येला पादस्पर्श करून शापमुक्त केलें. नंतर गौतमाने अहल्येचा प्रेमाने स्वीकार केला. [वाल्मीकिरामायण, बाल० अ० ४८-४९]

३४ **गाधिजमख**--गाधिज म्हणजे विश्वामित्र; याने आपल्या यज्ञामध्ये राक्षसांपासून होणाऱ्या विघ्नांचें निवारण करण्याकरितां दशरथाकडून रामलक्ष्मणांना मागून नेलें होतें. सुबाहु व मारीच हे राक्षस आपलें सैन्य घेऊन विश्वामित्राच्या यज्ञांत विघ्न करण्याकरितां आले असतां रामाने त्या दोघांचा वध केला व यज्ञ निर्विघ्नपणें सिद्धीस नेला.

३५. वर २७ व्या अर्थवरील टीप पाहा.

३७ सुहृत्—प्रेमळ अंतःकरणाचा. मित्र—सखा, सोबती. जानकी-जाने—जानकी आहे जाया ज्याची तो जानकीजानि, म्हणजे राम. बहुव्रीहि समासाच्या उत्तरपदीं जाया शब्दाला जानि असा आदेश होतो.

४० पूर्वार्धांत अलंकार रूपक.

४१ कोणाला (उत्तरार्ध)—कोपन्यांत, अडगळींत.

४२ पूर्वार्ध. येथे पंतांनी आपणांस अपराधाशिवाय कोणी तरी दुसन्याने शिक्षा केल्याचा प्रथमच स्पष्ट उल्लेख केला आहे.

नृपनीति.....ज्या—स्वतःच्या प्रजेचें व आश्रितांचें रक्षण करणें इत्यादि जे राजधर्म (नृपनीति) आहेत त्यांचा तुम्ही मनांत विचार करा (म्हणजे त्याप्रमाणें वागा). नृपनीतींचा हा केलेला उल्लेख योग्य दिसावा म्हणून पूर्वार्धांत रामाला उद्देशून ' राज्या ' हें संबोधन मुद्दाम घातलें आहे.

४४ माज्या स्वरक्षणातें—येथे ' माज्या ' आणि ' स्व ' या समानार्थक शब्दांनी पुनरुक्तिदोष उत्पन्न झाला आहे. सुकीर्तिहेतूतें—स्वरक्षणातें याचें विशेषण. माझें रक्षण हें तुझ्या उत्कृष्ट कीर्तीला कारणीभूत होणार आहे, असा अर्थ.

४६ पूर्वार्धाच्या शेवटीं व उत्तरार्धाच्या प्रारंभीं ' जनका ' हे वर्ण आले आहेत. हें दामयमकाचें उदाहरण आहे.

या अर्थेतील उद्गारांवरून पंतांवर कांही तरी मोठा आळ आलेला असावा व ते खरोखरी निर्दोष असतांना लोक त्यांना दोषी समजत असावे असें दिसतें.

४७ नीतिज्ञा—हें पद ईश्वराचें संबोधन मानण्यापेक्षा ' मज ' ह्याचें विशेषण मानणें अधिक चांगलें. ' मी नीति उत्तम प्रकारें जाणतो, अर्थात् माझ्या हातून अनीतीचें वर्तन घडलेलें नाही, तेव्हा तुझी भक्ति करित असतां अमंगळ लोकांच्याकडून माझ्यावर संकट येऊन पडेल असें होऊं देऊं नकोस. '

४८ उद्बृत्त—धर्मबाह्य वर्तन करणारा, उच्छृंखल, स्वैर वर्तनाचा. या अर्थेत् पंत आपण स्वतः अगदी निरपराधी असतां दुराचारी लोक

आपणास गांजीत आहेत, असें म्हणत आहेत. यावरूनही त्यांच्यावर कसला तरी जबरदस्त परंतु खोटा आळ आणून कांही अधम लोक त्यांस छळीत होते हें उघड दिसतें. हे 'उद्बृत्त' कोण ? व त्यांनी पंतांवर कसला आरोप केला होता ?

४९ या आर्येत पंत सामान्यत्वेकरून कलिकालाचा गुण सांगत आहेत की त्यांना गांजणाऱ्या लोकांचा खास उल्लेख करित आहेत, हें समजत नाही. दुसरा तर्क खरा धरल्यास त्यांना छळणारे कोणी (एक वा अनेक) 'क्षुद्र नृप' (हलकट राजे) होते असें दिसतें. सर्वच उल्लेख विशिष्ट व्यक्तीस अनुलक्षून आहे असें मानल्यास हे 'क्षुद्र नृप' आपल्या आई-वापांची परवा न करणारे होते, असेंही अनुमान निघूं शकेल.

५१ गांजिति—याचा कर्ता 'सत्पीडक खळ' आणि कर्म 'त्वहास' (स्वतः मोरोपंत).

५२ पंचानन—(पंचं आननं यस्य) पंच म्हणजे पसरलेलें, वासलेलें. सिंहाचा जबडा नेहेमी उघडलेला असतो त्यावरून पंचानन हें नांव पडलें आहे.

५१ आणि ५२ या दोनही आर्यांमिलून प्रतिवस्तूपमा अलंकार आहे. प्रथम प्रस्तुत वस्तु (उपमेय) व नंतर अप्रस्तुत वस्तु (उपमान) यांचें विधान असून दोघांमधील एकच धर्म गांजिती व जाचितील या समानार्थक शब्दांनी व्यक्त केला आहे.

५३ स्वामिनैचि——त्वां रामानेच. उक्त श्रवण करुनिया—मी आतापर्यंत माझ्या छळाची जी हकीकत सांगितली ती ऐकून.

५४ या महाक्रतुला—'रामचंद्र, राघव, रघुवीर इत्यादि नांवांनी तुला आळवाचें असें माझ्या मनांत आहे, तर हें माझ्यावरचें संकट निवारण करून तुझें नाम जपण्याचा हा महायज्ञ माझ्या हातून सिद्धीस ने.' देवाचें नामस्मरण करणें हाच पंतांनी मनांत योजलेला महायज्ञ असावा असें दिसतें [यज्ञानां जपयज्ञोस्मि —गीता १०, २५].

५५ या आर्येतही पंतांनी नामगायन करण्याचेंच वरदान परमेश्वरा-पार्शी मागितलें आहे. पुढे ७८ व्या आर्येतही तीच इच्छा प्रकट केली

आहे. हें सर्व वरच्या आर्येतील 'महाक्रतू'च्या आम्ही दिलेल्या स्पष्टीकरणार्थी जुळते आहे.

५६ लोकेषणा--कीर्तीची इच्छा. ईषणा तीन मानल्या आहेत, दारेषणा, वित्तेषणा व लोकेषणा.

५७ आयुरनं प्रयच्छति--'अन्न आयुष्य देते.'

५८ ताटकांतका--ताटका नांवाच्या राक्षसीला विश्वामित्राच्या यज्ञाच्या रक्षणासाठी जात असतां रामाने वाटेत मारलें. ताटका जेव्हा वाटेत आडवी आली तेव्हा ही स्त्री आहे हें मनांत न आणतां तिचा वध करण्याविषयीं विश्वामित्राने सांगितलें, त्यावरून रामाने तिचा वध केला. घातकी स्त्रियांचा वध करणें हें पाप नाही, पापिणी लज्जेला मारून टाकणें योग्यच आहे, हें सुचविण्याकरितां ताटकांतका हा शब्द साभिप्राय वापरला आहे.

या आर्येत पापिणी हें लज्जेचें विशेषण मानल्यास त्यावरून 'घातकी स्त्री' या उपमानाचा अप्रत्यक्ष रीतीने बोध होतो म्हणून समासोक्ति अलंकार होईल. 'गळा न धरू' हें वर्णन देखील स्त्री या उपमानाचा बोध करणारेच आहे. पापिणी हें विशेषण न मानतां त्याचा अर्थ 'पापिणी स्त्री' असा केल्यास उपमान उक्त असल्यामुळे रूपक अलंकार मानावा लागेल. शिवाय 'ताटकांतका' या साभिप्राय विशेषणामुळे येथे परिकर अलंकार आहे.

५९ उत्तरार्ध--(जयीं हृदयीं) प्रेम दाटेल तयीं लज्जा शमेल, ते ताटका (जशी) वाटे (मध्ये शमली तसी).

६१ अष्टभाव--स्तंभ, स्वेद, रोमांच, स्वरभंग (आवाज न उमटणें), वेपथु (कंप), वैवर्ण्य (फिकटपणा), अश्रु आणि प्रलय (मूर्छा), हे आठ 'सात्त्विक' भाव साहित्यशास्त्रांत मानले आहेत. सत्त्व म्हणजे शरीर. कोणतीही भावना उत्कट झाली असतां शरीरावर क्रमाने हे परिणाम दिसून येतात. अनात्मधर्म--आत्मप्राप्तीला विघातक असे धर्म म्हणजे अहंकार, विषयवासना इत्यादि; किंवा अनात्मा म्हणजे आत्म्याशिवाय देह, इंद्रियें, मन इत्यादि ज्या जड वस्तु आहेत त्यांचे धर्म.

६२ निर्निमित्त--निर्हेतुक, निरपेक्ष. हैं ' दासाचा ' याचें विशेषण घ्यावें. निर्हेतुक भक्ताचा तूं प्रिय आत्मा असतोस.

६४ आर्जव--हा शब्द आर्जू या फारशी शब्दापासून आलेला आहे. मनधरणी, खुशामत.

६५ "वायकांमध्ये (त्यांची खुशामत करण्याकरितां) कष्ट करून जे क्षुद्र लोक शंत विचकतात अशा लोकांची चाकरी, हे परमेश्वरा, तुझ्या अस्तित्वाची बिलकुल जाणीव न ठेवणाऱ्या त्यांच्याच सारख्या (हलकट) लोकांच्याकडून केली जाते." पंतांच्या मनांतला भावार्थ असा कीं, अशा क्षुद्र लोकांची सेवा करण्याला मी तयार नाही.

६६ अशा क्षुद्र लोकांना, केवळ ते आपले वरिष्ठ अधिकारी या नात्याने, मोरोपंत हे कांही काळ नमस्कार वगैरे करीत असत असें या आर्येवरून दिसतें. परंतु याच्या पलीकडे जाऊन त्यांची सेवाचाकरी करण्याची मात्र त्यांची तयारी नव्हती.

६८ माहृगज्ञानें--माझ्यासारख्या अज्ञानी मनुष्याने.

७० सालसता--आळशीपणा. मत्त्राणीं--माझ्या संरक्षणा-विषयीं. शब्दांत सर्व गवसाल--'माझे नामस्मरण करणाऱ्यांचा मी उद्धार करीन' असें तुम्हीं जें अनेकवार पुराणांमध्ये वगैरे अभिवचन दिलें आहे त्या तुमच्या शब्दांत तुम्ही पूर्णपणें पकडलें जाल. परमेश्वराने दिलेला 'शब्द' या दृष्टीने उदाहरणादाखल पुढील वचनें पाहार्वीं:--

मन्मना भव मद्भक्तो मद्याजी मां नमस्कुरु ।

मामेवैष्यसि सत्यं ते प्रतिजाने प्रियोसि मे ॥ भ. गी. १८, ६५.

कृष्ण कृष्णेति कृष्णेति यो मां स्मरति नित्यशः ।

जलं भित्त्वा यथा पद्मं नरकाद्बुद्धराम्यहम् ॥ पांडवगीता, ३६.

७१ आळचि--हृदचि. वाळीं--वर्ज कर; टाकून दे.

७२ व्याळकराळकठिनतर--सर्पाप्रमाणें भयंकर व अतिशय क्रूर असा.

७३ सांग रूपक अलंकार.

७४ उत्तरार्धांत अनन्वय अलंकार.

७५ 'मुख्य' या शब्दाचा अन्वय 'जनपीडाहर्ता' याकडे लावावा. लोकांची पीडा हरण करणाऱ्यांमध्ये तू प्रमुख आहेस.

७६ क्षण—आनंद. ब्राह्मणरक्षणसक्षण—ब्राह्मणांचे रक्षण करण्यांत ज्याला आनंद वाटतो असा. दक्षिण—सौजन्यपूर्ण; सुशील. अक्षीणसद्यशोधाम—क्षय न पावणारे आहे सुकीर्तिरूपी मंदिर ज्याचे. हरमनोज्ञ—शंकराला प्रिय.

या आर्थेत पंतांनी अनुप्रासांची गर्दी केली आहे. पूर्वार्धात ण आणि क्ष यांची व उत्तरार्धात म, ल यांची पुष्कळ वेळां आवृत्ति झाली आहे. खेरीज ह र या वर्णांच्या एकवार अनुवृत्तीने छेकानुप्रास झाला आहे.

७७ नुत—स्तुत. समवन—संरक्षण. भवदव—संसाररूपी वणवा. या आर्थेतही अनुप्रास अलंकार स्पष्ट आहे.

८० प्राचेतसमुनि—वाल्मीकि. पराशर—याने जनकाला तत्त्वज्ञानाचा उपदेश केला, त्यास पराशरगीता असे म्हणतात. पराशराने मैत्रेयाला विष्णुपुराण सांगितले. तुकीं—तुक म्हणजे साम्य, बरोबरी किंवा तुलना. अर्थात् तुकीं म्हणजे बरोबरीला, तुलनेला.

८२ भलताही—कोणीही, अगदी सामान्य किंवा क्षुद्र असाही.

८४ उत्तरार्ध. येथे 'भरावया' आणि 'रितें' ह्या शब्दांच्या योगें मन हें जणू एक भांडें आहे अशी कल्पना ध्वनित केली आहे. द्वयर्थी विशेषणांच्या योगाने उपमानाचा बोध केला असेल तेथे समासोक्ति अलंकार होतो. तेव्हा येथे समासोक्ति अलंकार आहे.

८५ साकेत—अयोध्या.

या आर्थेतील अनुप्रास उघड आहे. शिवाय चरणांच्या आरंभीं समान वर्णांच्या पुनरुक्तीमुळे 'आदियमक' झालें आहे.

८७ दुसऱ्या व चवथ्या चरणांत 'बाधा' या वर्णांची, तसेंच पहिल्या व तिसऱ्या चरणांत 'आधा' यांची पुनरुक्ति झाल्यामुळे आदियमक.

८८ कृपण—(१) कंजूष, कवडीचुंबक; (२) दीन, दरिद्री. पहिल्या अर्था हा शब्द रामाकडे घेऊन संबोधन मानावे. किंवा दुसरा अर्थ ग्राह्य

मानल्यास याचा अन्वय 'मी' कडे लावावा. "कृपण असा मी बहु विकळ जाहलों."

८९ मानवती—मान देतील; मान्य करतील.

९० या आर्येत एकवली अलंकार आहे.

९१ दक्षाध्वरहरचित्या—दक्षाच्या यज्ञाचा नाश करणारा जो शिव त्याच्याकडून ज्याचे चिंतन घडते असा.

पूर्वार्धात काव्यलिंग अलंकार आहे. रक्षावे या क्रियेला तुला शरण आलों हे कारण दिले आहे. शिवाय या आर्येतील अनुप्रास स्पष्टच आहे.

९३ क्षुर—वस्तरा; सुरा [क्षुर-क्षुर-सुरा].

येथे दृष्टांत अलंकार आहे.

९४ उत्तरार्धात सामान्य सिद्धांत सांगितला असल्यामुळे व तो पूर्वार्धातील अर्थाच्या उलट अर्थाचा द्योतक असल्यामुळे येथे वैधर्म्येकरून अर्थांतरन्यास अलंकार झाला आहे.

९५ संग धरुनि—प्रापंचिक विषयांशी संबंध ठेवून. निसरड्या मार्गी—बुळबुळीत किंवा शेवाळलेल्या रस्त्यावर पाय निसरून मनुष्य ज्या प्रमाणे पडतो त्याप्रमाणे प्रपंचांतही अनेक मोह असल्यामुळे मनुष्य कितीही सावधपणाने म्हणजे अलिप्त बुद्धीने वागत असला तरी वासनांच्या आहारीं जातो.

या आर्येत दृष्टांत हा अलंकार आहे.

९६ उद्धवनिधि—आनंदाचा ठेवा. येथे, श्रीकृष्णाचा भक्त आणि सखा जो उद्धव तो घेणे हे बरोबर दिसत नाही.

९७ शर्व—शंकर. पर्व—पूर्णिमा. सुधाकर—चंद्र. कररुचि—किरणांची कांति.

उत्तरार्धात, चंद्रकिरणांच्या कांतीचा गर्व परमेश्वराच्या स्मितमुखाने हरण केला आहे, अर्थात स्मितमुख हे चंद्रापेक्षा अधिक कांतिमान आहे, असे वर्णन असल्यामुळे व्यतिरेक अलंकार झाला आहे.

१०२ प्रथमार्धांत रूपक अलंकार; उत्तरार्धांत काव्यलिंग अलंकार आहे.

१०५ या आर्येत व येथून पुढे पंतांची वृत्ति बरीच समाधानी झालेली दिसते. देवाचा प्रसाद आपल्यावर असल्याचा ते प्रथमच येथे उल्लेख करतात.

१०६ विकळमना--लुलें किंवा निःशक्त झालें आहे मन ज्याचें असा. विश्वार्ह--सकल जगताला पूज्य, आदरणीय.

१०७ पल्लवपाणी--झाडांची पालवी हेच कोणी हात. विषतरु-विवेकशून्य मनाने केलेलें कर्म हें कधीही चांगलीं फळें देत नाही. अशा कर्मांला येथे विषतरु म्हटलें आहे.

उत्तरार्धांत अप्रस्तुतप्रशंसा हा अलंकार आहे.

१०९ खर--कचरा; शेताच्या बाजूला साठवलेलें जुनें गवत, पानें, काटक्या इत्यादिकांचा ढीग. गावखरीचा म्हणजे गावांतील घाणीच्या व कचऱ्याच्या जागेमधून वाहणारा.

या आर्येत गंगा वा वोढा या अप्रस्तुत गोष्टींच्या वर्णनाने श्रीराम व त्याचा आश्रय करूं पाहणारे मोरोपंत या समानार्थक प्रस्तुत अर्थाचें सूचन केलें असल्यामुळें अप्रस्तुतप्रशंसा अलंकार झाला आहे.

११० सन्निधि--(सं+निधि) निकटपणा, जवळपणा; किंवा सत्+निधि अशीं पदे कल्पिल्यास सज्जनांचा निधि, मूल्यवान ठेवा, असाही अर्थ घेतां येईल.

११२ पूर्वार्धांत रूपक अलंकार उघड आहे.

चित्तस्वास्थ्य--चित्ताला शांति देण्याविषयीं प्रार्थना येथे पंतांनी केली आहे, यावरून त्यांच्यावर आलेलें संकट मुख्यत्वेकरून मानसिक त्रास उत्पन्न करणारें होतें असें दिसतें. गाथा--स्तोत्र, स्तुतिपर काव्य.

११३ या आर्येपार्शीं पंतांनी प्रथम आपलें काव्य संपविलें असावें असें वाटतें. प्रस्तावना पान २३-२४ पाहा.

११४ आर्य--श्रेष्ठ किंवा आदरणीय व्यक्ति. येथे राम.

११५ सद्यशें असींच नवीं--भरताला उद्देगून कवि असें म्हणतो की "तुम्हाला भेट देऊन रामाने जसें सद्यश (उत्कृष्ट कीर्ति) साधिलें त्याचप्रमाणें माझे दीनाचें रक्षण करून 'नवीं यशें तुम्ही संपादन करा' अशी तुम्ही रामाला विनंती करा."

११६ भगवज्जनशत्रुघ्ना-भगवद्भक्तांच्या शत्रूंचा नाश करणारा.

११७ सुखदुःख तुला ठावें--रामाने स्वीकार केल्याचें सुख व रामाने टाकल्याचें दुःख तुला चांगलें माहीत आहे, तेव्हा रामाने माझा स्वीकार न केल्याकारणाने मला किती दुःख होत असेल याची तुला चांगली कल्पना येईल. म्हणून मजविषयीं तूं रदबदली कर.

११८ साधो--अधिक वाढो; उत्कर्षास येवो.

११९ पुमर्था देशी रघुवीरसेवनसमर्था--(१) रामचंद्राची भक्ति करून जो समर्थ झाला आहे, म्हणजे श्रेष्ठ योग्यतेला चढला आहे, त्याला पुरुषार्थ देतोस. (२) रामचंद्राची भक्ति करण्यास ज्याच्या योगाने मनुष्य समर्थ होईल असा पुरुषार्थ तूं देतोस. रघु० हें पुमर्था याचें विशेषण. (३) रामचंद्राची भक्ति करण्यास समर्थ अशा (मारुतीचें संबोधन).

१२० त्वच्चरितसखें--तुझ्या चरित्रांत सहाय करणाऱ्या अशा. हें 'भुजें' याचें विशेषण.

१२१ ही संध रामाकडे लावावयाची आहे. 'कथुनि' आणि 'सूचविलें' या दोन्ही क्रियांचा कर्ता राम हाच घ्यावयाचा आहे. 'आपणांस त्वां (मारुतीने) संकटीं वाचविलें असें (रामाने) शुचिजनास कथुनि, मजहूनि माझा भक्त समर्थ, हें स्वतत्व सूचविलें' असा अन्वय.

१२२ 'हें' यावरील अनुस्वार मूळ पोथींतच चुकीने पडला आहे. 'त्वां धारासुताशोध केला आणि (धारासुता) वांचविली, (यावरून) हे भले भक्त मच्छक्तीचे स्वरक्षक (होती), हा कुशळांलागि बोध सूचविला'—असा अन्वय. रामरूपी परमेश्वराची सीता हीच कोणी शक्ति होय, तिचें संरक्षण भक्त मारुतीने केलें.

१२३ विधुप्रसादीं समानदृग्वेद्--याचा अर्थ नीटसा समाधानकारक लागत नाही. (१) विधु-विष्णु. प्रसादीं-कृपा झाली असतांना.

समानदृक् आणि वेद अशीं पदें पाडावीं. भक्तांवर विष्णूची कृपा झाली असतांना वेद हे भक्त आणि भगवंत या दोहोंकडे समदृष्टीने पाहतात. म्हणजे त्यांची योग्यता सारखीच समजतात. (२) दृक्-दोन वेद-ज्ञान, म्हणजे ईश्वर आणि भक्त हे दोन (परस्पर भिन्न) होत असे ज्ञान विधुप्रसादीं म्हणजे ईश्वराची कृपा झाल्यानंतर त्या दोघांना समान म्हणजे एकरूप लेखू लागते.

१२४ सदंघ्निरज--संतांच्या पायाचा धूलिकण. द्रोण नव्हे, अचळ नव्हे--द्रोण या नांवाचा मोठा पर्वत नव्हेच, परंतु साधा डोंगरही नव्हे.

१२५ हृतनिर्मितसृष्टीने--संहार केलेली व निर्माण केलेली आहे सृष्टी जिने. 'कृपा...दृष्टीने' याचें विशेषण. शरणागतमरुसुधौघ-वृष्टीनें--हेही कृपामृतरसार्द्रदृष्टीनें याचें विशेषण.

१२६ राघवपदरागमोहिता--याचे दोन अर्थ होतात. (१) रामचंद्राच्या चरणांच्या प्रेमाने मोहित झालेली. (२) 'राघव' या शब्दांतील (पद) ध्वनिमाधुर्याने किंवा सुरेलपणाने (राग) मोहित झालेली. मृगी म्हणजे हरिणी नादलुब्ध असते अशी प्रसिद्धि आहे.

येथे 'पद' व 'राग' हे दोन शब्द श्लिष्ट आहेत. श्लेषालंकार.

वीतरागरंका--मज याचें विशेषण. प्रेमहीन आणि दरिद्री अशा मला. निजसुखभरमंथरा--दृष्टिमृगी याचें विशेषण. स्वतःच्या सुखाच्या प्रकर्षाने मंद झालेली.

संबंध आर्येमध्ये रूपक अलंकार स्पष्टच आहे.

१२७ परमेश्वर 'अणोरणीयान्' इत्यादि वचनांत वर्णिल्याप्रमाणें अणुस्वरूपी आहे. 'अणुला मला (ईश्वराला) मन स्मरो मात्र; तेव्हाड्याचि तद्यत्नें (तें) तरो. हृत्पदिंचा अणु परमाणुचि तारू हें कुशळरत्नें किजे'—असा अन्वय. 'अणुस्वरूपी अशा माझे (ईश्वराचें) मनाने फक्त स्मरण करावें; त्याच्या तेवढ्याच यत्नाने तें (मन) तरून जाईल. अंतःकरणरूपी अवकाशामध्ये असलेला अणुपरमाणु स्वरूपी ईश्वर

आपल्याला तारून नेईल. असं करणं हें बुद्धिमंतांमध्ये श्रेष्ठ अशांना (भक्तांना) साधतें. '

१२८ उत्तरार्ध—' म्हणून एकतर तूं मला समदृष्टीने पाहा, म्हणजे आपल्यासारखाच मान; नाहीतर मेलेल्या लोकांच्या समुदायांत माझी गणना कर, म्ह० माझा विचार सोडून दे. '

१२९ पावविती आत्मखुणे—आत्म्याची ओळख पटवून देतात.

१३० पूर्वार्ध—' (परमेश्वर सर्वाभूतीं भरला असल्यामुळे) भूतें (प्राणिमात्र) म्हणजे भगवंतच होत व भगवंत ते संतच होत (संत हे ईश्वरस्वरूपच असतात); परंतु (असं जरी असलें तरी) या भूतांमध्ये आत्मसुखांत निमग्न झालेले असे किती असतात ? ' **सम्यङ् न्यासपद-सुखीं**—(सम्यङ् न्यास=संन्यास) जीत कर्माचा त्याग केला जातो अशी जी अवस्था (ब्रह्मज्ञानावस्था) तिच्या सुखांत.

उत्तरार्धांत गृहस्थ आणि संन्यास या दोन अवस्थांमधील विरोध व्यक्त केला असल्यामुळे **विरोध अलंकार**.

१३१ पडियलें याचा कर्ता ' कोणी '; ' नारद...व्यास यांसारखे कोणी लोक हरिगुणरूपी अमृतकणांचा शिडकाव जनांवर करण्याच्या हव्यासामध्ये पडले. ' पडियलें ' हें रूप 'कोणीं' याच्याशीं जुळत नाही; व्याकरणदृष्ट्या अशुद्ध दिसतें.

१३२ चातकलक्ष—चातकाप्रमाणें ईश्वरी कृपेविषयीं आतुर झालेले लक्षावधि सामान्य जन. **सारस्वत**—वरच्या आर्येंत उल्लेखिलेल्या नारदशुकादि महात्म्यांनी निर्मिलेलें प्रासादिक वाङ्मय. **बुचें**—रिकामें; ज्यांत कांही तथ्यांश नाही असें.

१३३ खंतींत—विवंचनेंत; काळजींत. खंती कोणती हें उत्तरार्धांत वर्णन केलें आहे. **सकट**—सर्व.

१३४ सितसमुद्र—सित म्हणजे बद्ध. (सेतूच्या योगाने) बद्ध केलेला आहे समुद्र ज्याने असा, म्हणजे राम. या आर्येंत आध्यात्मिक रूपक आहे. ' जीवाचें अज्ञान हीच कोणी लंका, अहंकार हाच कोणी

रावण; अविद्यारूपी लंकेचें दहन आणि अहंकाररूपी रावण याचें विखंडन (छेदन) अज्ञानी जीवांचा उद्धार करण्यामध्ये प्रवीण असा जो राम तो घडवून आणतो,' असा अर्थ.

१३६ आर्या १३१ मध्ये पूर्वीच्या युगांतील नारदादिक संतांनी लोकांना अमृतरस कसा दिला याचें वर्णन केलें. आता सध्याच्या कलिकालांत आपल्याला संत कोठे दिसतील असा प्रश्न सामान्य माणसाच्या मनांत उत्पन्न होईल, त्याच्या समाधानाकरितां पंत या आर्येंत म्हणतात की कलियुगांत पुंडलीक क्षेत्रामध्ये (पंढरपुरांत) अमृतरस पाजणारे संत आढळतात. घे, रहा, वाढीं—ह्या क्रिया सामान्य जनास उद्देशून म्हटल्या आहेत.

१३७ नील...ऱ्हद--नील नामक रत्नाच्या कांतीने व्याप्त असा अमृतरसाचा डोहच. हें पंढरपूरच्या विठ्ठलमूर्तीस अनुलक्षून म्हटलें आहे.

१३८ वृद्ध तपस्वी—हीं पितृ ह्या पदाचीं विशेषणें. या आर्येंत व याच्या पुढे पंतांनी पंढरीची श्रीविठ्ठलाची मूर्ति ही श्रीरामाचीच आहे असें नाना तऱ्हेच्या युक्तिवादांनी प्रतिपादन केलें आहे. पुंडरीकाच्या भेटीकरितां येऊन उभा राहिलेला हा देव पितृभक्त श्रीरामच असला पाहिजे असें या आर्येंतील वर्णनाचें तात्पर्य आहे.

१४० बहुधा--जणू काय.

१४१ बापाकडून आपण सेवा घेऊन पुन्हा बापाच्या पायामध्ये ज्याने बेडी अडकविली असा जो कृष्ण तो हा (पितृभक्त पुंडरीकाच्या भेटीला आलेला) नसून हा पितृभक्त रामचंद्रच असला पाहिजे, असा या आर्येंतील युक्तिवाद आहे.

काव्यलिंग अलंकार.

१४२ रामत्रय--तीन राम म्हणजे परशुराम, दाशरथि राम व बलराम. कंबरवेर हात ठेवलेलें असें जें विठ्ठलमूर्तीचें ध्यान आहे त्यावर अनेक कल्पना लढवून कवीने त्याच्यांतून अनेक तऱ्हेचा आध्यात्मिक व बोधदायक अर्थ काढला आहे.

१४३ वृत्ति--निर्वाह. यदच्छालब्धे--योगायोगाने, सहजगत्या प्राप्त झालेल्या धनाने. धरा तनुसि हातीं--शरीरावर पूर्ण ताबा ठेवा.

१४४ 'शरीराच्या मध्यभागावर म्हणजे कंबररेवर हात ठेवून मी असें सुचवितों कीं या मानव समाजामध्ये समाधानाने धर्माचरण करून पीडिलेल्या प्राण्यांना अन्नोदक द्या; या दानाने प्रत्येकाला सिद्धि प्राप्त होईल.' तात्पर्य, विषयासक्त होऊन इंद्रियसुखास्तव संसार करणें आणि संसार अजीवात टाकून रानावनांत जाणें या दोन टोकांपेक्षा परोपकारबुद्धीने व सदाचाराने संसार करणें हा मध्यम मार्ग ब्रवा असें विठ्ठलमूर्ति सुचविते.

१४५ विरहें करक्रियांच्या--हातांनी करावयाच्या क्रियांच्या अभावामुळे; कांही न करतां हात स्तब्ध ठेवल्यामुळे. अकर्तृता--हें सर्व जग प्रकृतीच्या हालचालीमुळे निर्माण होतें व चालतें. परमेश्वर स्वतः कांही करीत नसून साक्षीभूत असतो हें सांख्यमतास अनुसरून येथे सुचविलें आहे. उभ्यापणीं--उभे राहण्याच्या क्रियेने. रुचवी--(दुसऱ्याला) आवडावयाला लावतो.

१४६ म्हणतो--कंबररेवर ठेविलेल्या हाताने सुचवितो.

१४७ खरा...वी--हा (कवि मोरोपंत) खरा तर्क वी दुर्बल तर्क न वी, असा अन्वय. 'मी खरा तर्क करितों लेचापेचा तर्क करीत नाही.'

१४८ अर्थ--मनुष्यांविषयीं जरी सादर म्हणजे प्रेमयुक्त असला तरी त्यांच्यामध्ये विषय ब्रकाळले आहेत असें पाहतां क्षणीं 'मी जातों' असें म्हणून स्पष्ट मनाने उभा राहतो; स्वतः हितकारक असा उपदेश करीत असूनही (मनुष्यांकडून) तो ग्रहण केला जात नाही यास्तव हा कर्णेचा सागर असलेला परमेश्वर क्षुब्ध झालेला अतिशय शोभून दिसतो.

१४९ या सर्वीं--या सृष्टीमध्ये. दंडायमान--उभा असलेला. लिप्त--आसक्त.

१५१ गोप्रतार--सरयू नदीवरील एक तीर्थस्थान. येथे सरयू नदी पश्चिमवाहिनी झाली आहे. या ठिकाणीं रामचंद्राने सरयू नदींत प्रवेश करून आपल्या अवताराची समाप्ति केली. त्याच्या मागाहून अयोध्येतील सर्व लोक, वानर, पशु, पक्षी वगैरे देखील या तीर्थांत स्नान करून वैकुंठाला गेले, असें वाल्मीकिरामायणांत वर्णन आहे. खुद्द पंत आपल्या मंत्ररामायणांत पुढीलप्रमाणें वर्णन करितात.--

“ श्रीगोप्रतार नामक सरयूतीर्थीं प्रजेसर्वे राम ।

स्नान करुनिया गेला स्वस्थाना पूर्णकाम सुखधाम ॥ अ. ७-४२९.

१५२ सर्वस्वदान--रामाने आपल्या आयुष्याच्या शेवटीं अश्व-
मेध यज्ञ केला. त्या वेळीं त्याने अलोट संपत्ति सुयोग्य ब्राह्मणांना दान केली.
क्षेत्रीं-पंढरपूर क्षेत्रीं. स्वमूर्तिसर्वस्व-मूर्तिरूपी सर्वस्व. पंढरपुरीं
असलेली जी स्वतःची मूर्ति हेंच जणू कांही आपलें परिपूर्ण स्वरूप किंवा
दैवी तत्त्व. सद्धन-जो सज्जनांची संपत्ति आहे असा.

१५३ इंद्रनीळमणिच्या--मागे आर्या १३७ पाहा. मन तृणकण
—गवताच्या कणाप्रमाणें क्षुद्र असलेलें मन. तुम्हीं...पूर्तीं--भक्तांनी या
ईश्वरमूर्तीच्या ठायीं पूर्णावस्थेचा म्हणजे ब्रह्मानंदाचा अनुभव घेतला.

१५४ ठक पडलें ठकांसि जें--ठकांसि, देवाच्या दारीं उभे
ठाकणान्यांना, जें (परमेश्वर स्वरूपाविषयीं) आश्चर्य किंवा दिङ्मूढत्व
उत्पन्न होतें (तें विठ्ठल हरण करतो). निजार्थ--स्वस्वरूपाचें ज्ञान.
संचितार्थ--पूर्वजन्मार्जित कर्मांचा साठा.

येथे अनुप्रास स्पष्ट आहे.

१५५ कृष्णसार--काळवीट. हा गानलुब्ध असतो.

१५६ उत्तरार्थ--‘अध्यात्माचें उत्कृष्ट शिक्षण देणारे ते संत
मोक्षाची इच्छा करणाऱ्या बुद्धीला नेट आणणारे म्हणजे अधिक समर्थ
करणारे होतात.’

१५७ मनु--मंत्र.

१५९ तुम्हीं--भरत, शत्रुघ्न, सीता ही मागल्या आर्यंत उल्लेखिलेली
मंडळी. वसिष्ठ...द्युक्त-वसिष्ठ विश्वामित्र मुनि हे ज्यांच्या मध्ये
प्रमुख आहेत अशा सज्जनांची चरणसेवा करण्यांत तत्पर. तुम्हीं याचें
विशेषण. शुभ-गुरुजनभजन याचें विशेषण.

१६० श्रीमंदिर--श्री म्हणजे ऐश्वर्य, शोभा, यांचें मंदिर म्हणजे
निवासस्थान. म्हणजे ईश्वरस्वरूप, अर्थात् येथे विठ्ठलाची मूर्ति. इंदीवर-
नीलकमल. विठ्ठलाची मूर्ति हेंच नीलकमल असें रूपक. भ्रमरहित-(१)

विडलमूर्ति पक्षीं भ्रम+रहित म्हणजे माया किंवा अज्ञान जिथे नाही असें.
(२) इंदीवर पक्षीं भ्रमर+रहित म्हणजे भ्रमरांना रुचणारें आवडणारें.

पूर्वार्धांत अलंकार रूपक व श्लेष. उत्तरार्धांत अलंकार भ्रांतिमान्.

१६१ भाविक ' ' भर—भक्तियुक्त जनांच्या मोठ्या भाग्याचा उत्कर्ष ज्याच्यामुळे होतो असा. शुभाशय—कल्याणकारक आहे भावना ज्याची असा. शय—हात.

या आर्थेंत ' भ ' आणि ' श ' या वर्णांच्या आवृत्तीमुळे अनुप्रासांची गर्दी झाली आहे.

१६२ शिव—शंकर. प्रत्युत्थान दिलेंसे—आपले भक्त लोक प्रत्यक्ष शंकराप्रमाणें श्रीहरीला पूज्य असल्यामुळे त्यांना सामोरे जाण्यासाठी श्रीहरि उठून उभा राहिला आहे. उभ्या असलेल्या विडलमूर्तीवर ही कल्पना केली आहे. गुरुतर्कपदा ' ' शिवते—माझी बुद्धि अशा बळकट अनुमानाचा आश्रय करते.

१६३ चित्र—मूर्ति. पतंग-मन हाच कोणी पतंग (आर्या १६४ पाहा).

१६४ ईश्वराच्या मूर्तीचें तेज हें खरोखरी विलक्षण म्हणजे सामान्य अनुभवाच्या विरुद्ध आहे. इतर सामान्य तेजांच्या योगाने ताप उत्पन्न होतो, तर या तेजाने ताप शमतो. तसेंच इतर तेजांत पतंग जळून मरतात, तर या तेजाच्या निकट आल्याने मनोरूपी पतंग चैतन्यमय होतो.

या आर्थेंत कार्यकारणांचें वैषम्य वर्णिलें असल्यामुळे विषम अलंकार.

१६५ या आर्थेंत श्रीविडलाचा विलक्षणपणा आणखी वर्णिला आहे. हा अवधूत (विरक्त) असून सपरिग्रह (कुटुंबपरिवारासहित) आहे आणि (कुटुंबी असूनही) उदासीन आहे.

विरोध अलंकार.

१६६ खरा—विडलमूर्ति हा श्रीरामच आहे या आपल्या प्रतिपादनाच्या समर्थनाकरितां 'खरा दशरथाचा बालक' असें म्हटलें आहे.

१६७ **विष्ट...मणी**--देवांची इच्छा पूर्ण करणारा मणि (विष्टप=देव). **विषघ्नमणी**--अज्ञानरूपी विष नाहीसें करणारा मणि. **स्पर्शमणी**--परिस. **मणींद्रधणी**--मणींद्र म्हणजे शेष; त्याचा धणी म्हणजे विष्णु. (नागाच्या मस्तकांत मणि असतो अशी प्रसिद्धि आहे).

अनुप्रास अलंकार.

१६८ **खोपा**--वरटें बांधण्याजोगी मोकळी जागा. **हंस**--पक्षी. आत्मज्ञानी योगी.

या शब्दांत श्लेष आहे.

१७१ **जनाची**--(या) जनाची, म्हणजे माझी स्वतःची. **हैं...गा**--संसारामध्ये राहून कल्याणकारक गोष्ट कोणची मी मिळविली असेल तर ती हीच की तूं माझी लाज राखावयाला सिद्ध झालास. या अर्थेंत ईश्वराने आपली लाज राखली (अर्थात संकट निवारण करून) असे पंतांनी समाधानाचे स्पष्ट उद्गार काढले आहेत.

१७२ **वेषान्तरे**--कलियुगांत भक्तांच्या रक्षणाकरितां परमेश्वराने पुष्कळ रूपें धारण केलीं असल्याचे उल्लेख आहेत. एकनाथाच्या श्राद्धाला देव ब्राह्मण म्हणून बसला. जनाबाईला दळूं लागला. दामाजीपंताकरितां महार होऊन रसद पोचविली. इ०. **साधनीं**--यज्ञयाग, तपश्चर्या, योगाभ्यास इत्यादि विकट साधनांनी.

१७३ **सज्जनशुकपंजर**--सज्जनरूपी षोपटांचा पिंजरा. **कंजरमणवंशमणि**--(कंज=कमल; रमण=सुखविणारा; कंजरमण=सूर्य.) सूर्यवंशांतील रत्न, म्ह० सूर्यवंशांत श्रेष्ठ. **वतंसपद्**--ज्याचे चरण (नमन करणाऱ्यांचें) शिरोभूषण आहेत असा.

उत्तरार्धांत आम्ही... 'करहर हरहृदयहर' असा पाठ छापिला आहे. पराडकरांनी छापिलेल्या प्रतींत '...कर हरहर हरहृदयहर' असा पाठ आहे. म्हणजे पराडकरी प्रतींत 'हर' हीं अक्षरें एकवार जास्त आलीं आहेत. मूळ पोथींत अक्षरें पराडकरांच्या छपील प्रतीप्रमाणेंच आहेत, पण 'हरहर' यांतील दुसऱ्या 'र' वर काट मारलेला आहे. पराडकरांचें त्याकडे लक्ष गेलेलें नाही. खरें पाहतां येथे केवळ 'र' जास्त पडलेला नसून 'हर' हीं

दोन्ही अक्षरें वाजवीपेक्षा जास्त आहेत. तीं अक्षरें धरून चरणाच्या मात्रा मोजल्यास त्या २० भरतात. परंतु एकूण मात्रा असावयास पाहिजेत १८, म्हणून आम्ही 'हर' हीं अक्षरें वगळून अर्थानुसार पदच्छेद भिन्न करून हा चरण छापिला आहे.

खळ...बळ-ज्याचें बळ (सामर्थ्य) दुष्टांचा नाश करणारें आहे असा. **शमन...हर**-(शमन=१ नाश, २ यम; शर=१ बाण, २ पाश; हर=हरण करणारा, नाहीसें करणारा;) १. शमन असे जे शर ते शमनशर (नाश करणारे बाण); शमनशर आहेत करांमध्ये ज्यांच्या ते शमनशरकर (आपल्या बाणांनी सर्वत्र हिंसा करणारे राक्षस); शमनशरकरांचें हरण करणारा तो शमनशरकरहर (हिंसक राक्षसांचा नाश करणारा); २. किंवा 'यमाच्या पाशांना निर्माण करणारा व नष्ट करणारा असा विष्णु.' **विरक्तपद-** संसारनिवृत्त लोकांचें निवासस्थान.

छंदोभंग पतकरून मूळ पोथीस अनुसरून जर ' शमनशरकरहरह ' असें पद मानावयाचें असेल तर ह=विष्णु असा अर्थ आहे तो घ्यावा, व बाकीच्या पदाचा अर्थ वर दिल्याप्रमाणेच करावा.

१७४ **भव...श्रामा**-संसाररूपी वणव्याने त्रस्त झालेल्यांचें विश्रान्ति-स्थान अशा.

परिशिष्ट १

पंतरसिकांचे 'आर्याकेकावली'संबंधी उद्गार

१

अहो, मोरोपंताच्या कवितेवर भलभलते दोषारोप करणारे लोक हो, तुम्ही पंताची लहानशी संशयरत्नमाला उगीच उघडून तरी पहा; म्हणजे तिची प्रसन्न व गंभीर मुद्रा पाहूनच तुमची खात्री होईल की, ती रूपगुण-यौवनसंपन्न आहे व अतिसरस आहे.

तशीच सन्मणिमाला, आर्याकेकावलि, नामरसायन, महद्विज्ञापना, सुदामचरित्र, पृथुकोपाख्यान, हरिवंश, श्लोककेकावलि, मंत्ररामायण आणि दुसरीं लहान लहान रचलेलीं प्रकरणें यांतील कविताही फार सरस आणि प्रसाद, ओज व माधुर्य या गुणांनी पूर्ण आहेत. . . .

... त्यांतही ज्या ज्या ठिकाणीं त्याने जगदीश्वराची प्रार्थना अनन्य भावाने लीन होऊन केली आहे. अथवा साधुजनांविषयीं पूज्यत्वबुद्धि धरून उद्गार काढले आहेत, त्या त्या ठिकाणीं तादात्म्यभावाने पंताची कविता मोठी सरस, हृदयंगम, कौतुकप्रद आणि माधुर्यप्रसादगुणयुक्त झाली आहे. तिचा मासला संशयरत्नमाला, सन्मणिमाला, आर्याकेकावलि, श्लोककेकावलि, मंत्ररामायण, विराटपर्व, भीष्मपर्व, कर्णपर्व इत्यादि प्रकरणें वाचतांना स्पष्ट दिसून येतो.

--बा. म. हंसकृत 'मोरोपंत', पृ. ४४, ४५.

२

याशिवाय असाही तर्क होतो की मोरोपंताच्या वेळीं शेवटल्या बाजीरावाचें राज्य होतें. कवीस व विद्वानास राजाश्रय जितका कीर्तिप्रद, उत्तेजक आणि आनंदजनक असतो तितका केवळ लोकाश्रय असूं शकत नाही. तशांत राजा जर कवीच्या विरुद्ध असला तर मग त्याच्या ग्रंथांची हेळणा त्या

राजाच्या अमलांत होणें साहजिकच आहे. ज्याने उटावें त्याने राजाच्या संतोषार्थ त्या कवीवर दोषाचा घाला घालावाच असें होऊं लागतें. मोरोपंत आणि शेवटले बाजीराव पेशवे यांजविषयीं चमत्कारिक आख्यायिका पूर्वी मोरोपंताच्या इतिहासांत आलीच आहे. तिजवरून बाजीराव, मोरोपंताच्या काव्याचा निष्कारण अतिशय द्वेष करित होता हें सिद्ध आहे.

याखेरीज आर्याकेकावलि या प्रकरणांत राजाच्या अनीतीपासून फार त्रास झाला आहे असे उद्गार पंताने काढिले आहेत. ते वरील तर्कास अधिक पुष्ट करितात. सदर, पृ. ७६.

[पंत ता. १५ एप्रिल १७९४ रोजीं मृत्यु पावले व शेवटला बाजीराव ता. ५ डिसेंबर १७९६ रोजीं गादीवर आला. तेव्हा राजा या नात्याने बाजीरावाने पंतांस कांही त्रास दिला असणें शक्य नाही. अर्थात् आर्याकेकावलींत पंतांनी केलेले उल्लेख बाजीरावास अनुलक्षून असणें शक्य नाही. हंसांचा येथील तर्क निर्मूल आहे असेंच समजलें पाहिजे. —संपादक.]

३

मोरोपंताच्या वाणींत मार्दव, माधुर्य नव्हतेंच असेंही वाटत नाही. शृंगारास जितकें माधुर्य असावें लागतें त्यापेक्षाही तें शांत, भक्ति या रसास कांही अधिकच असावें असें त्याचें स्वरूप आहे. शांत व भक्ति हे रस मोरोपंतास उत्तम साधले आहेत. आर्याकेकावलि, श्लोककेकावलि, महद्विज्ञापना, नामरसायन, गोपीप्रेमोद्धार, संशरत्नमाला, पृथकोपाख्यान, सीतागीत, रुक्मिणीहरणगीत इत्यादि अनेक लहान लहान काव्ये इतकीं मधुर व मनोहर साधलीं आहेत की, तीं वाचीत असतां अंतःकरण प्रेमाने सद्गदित होऊन जातें. —सदर, पृ. ९२.

४

आर्याकेकावलि:—हें स्तोत्र प्रसिद्ध केकावलीच्या सर्वांशीं तोलाचें असून त्यापेक्षा फार सोपें व गोड आहे. आजवर त्याच्या ६१ च आर्या प्रसिद्ध आहेत, पण पंढरीस पंतगृहीं याच्या १७४ आर्या आहेत. हें स्तोत्र

नित्य देवापुढे असून म्हणायला फार चांगले आहे. हें रचीत असतांना पंतांवर कोणतें तरी मोठें संकट पडलें होतें असें स्पष्ट दिसतें. यांत करुणरस उत्कृष्ट उतरला आहे. यावर जास्त लिहायला जागाच नाही. त्यांतल्या गीती नित्य जिह्यावर नाचत ठेवाव्यात:—

(येथे १ ते १४ आर्या उद्धृत केल्या आहेत.)

या चवदा आर्यांवरून प्रस्तुत स्तोत्र परम मधुर आहे हें कोणीही कबूल करील. या स्तोत्रावरून यावेळीं पंतांवर कोणतें विकट संकट ओढवलें होतें त्याचा उलगडा होत नाही. एकदा पंत म्हणतात 'बा जीवदान देगा.' म्हणजे त्यांच्या जिवावरचें एखादें दुखणें गेलें होतें की काय कळत नाही. महाराष्ट्र भाषेच्या आणि तुम्हां आम्हां सर्वांच्या भाग्याने पंतांवरचें प्रस्तुत संकट टळलें व त्यांनी महाराष्ट्र भाषोद्धाराचा जो महाक्रतु आरंभिला होता तो त्यांच्या हातून तडीस गेला. या स्तोत्रांत 'तनुनिर्वाहापुरता संग धरुनि ही अनर्थ मज घडला' असें पंतांनी म्हटलें आहे तें चिंत्य आहे. पंतांच्या जिवंतपणीं पंतांची केकावलीवद्दल जी प्रसिद्धि झाली किंवा 'भक्त श्रीरामाचा मी हा झाला जगांत बोभाट' असें जें त्यांनी पुढे महद्विज्ञापनेंत म्हटलें आहे, त्याप्रमाणें त्यांची रामभक्त म्हणून कीर्ति गाजली ती प्रस्तुत स्तोत्रावरूनच होय असें मला वाटतें....

—ल. रा. पांगारकर

'मोरोपंत चरित्र आणि काव्यविवेचन,'

पृ. २७९

परिशिष्ट २

आर्याकेकावलीचें वृत्त

या काव्याच्या वृत्ताचें मराठींत सर्वत्र प्रचलित असलेलें नांव 'आर्या' होय. संस्कृत छन्दःशास्त्रानुसार याचें विशिष्ट नांव आर्या नसून 'गीति' हें आहे. गीति हें मात्रागणवृत्त आहे.

मात्रावृत्तांकरितां चार मात्रांचा एक गण कल्पिला आहे. हा मात्रागण लघुगुरु भेदाने पांच प्रकारचा होऊं शकतो.—

दोन गुरु	'म' गण;	उदाहरण	मेधा
अन्तगुरु	'स' गण;	”	सविता
मध्यगुरु	'ज' गण;	”	जनास
आद्यगुरु	'भ' गण;	”	भास्कर
सर्वलघु	'न' गण;	”	नवरस

गीतीच्या प्रत्येक अर्धांत सात मात्रागण व शेवटीं एक गुरु अक्षर असतें. प्रथम चरणांत १२ व द्वितीय चरणांत १८ याप्रमाणें एकूण ३० मात्रा असतात. सात गणांपैकी विषम स्थानींचा (१, ३, ५, ७) गण जगण नसावा आणि षष्ठ स्थानीं जगण किंवा नगण अवश्य असावा, असा नियम आहे. गीतीच्या प्रथमार्धाचें जें लक्षण तेंच द्वितीयार्धाचें होय.

या गीतिवृत्ताला आर्या असें म्हणण्याची पद्धत मोरोपंतांनी रूढ केली.

परिशिष्ट ३

पंतांची लेखनपद्धति

आर्याकेकावलीच्या समग्र पोथीचा ठसा श्री. रामकृष्णपंत पराडकरांनी छापून प्रसिद्ध केल्यामुळे पंतांच्या लेखनपद्धतीचा अभ्यास करण्याची मोठी सोय झाली आहे. प्रस्तुत आवृत्तींत हें काव्य मुद्दाम मुळावरहुकूम छापलें आहे. फक्त दोन तीन बाबतींत या नियमास अपवाद केला आहे.

१. व्याकरणनियमानुसार जेथे च्छ असावयास पाहिजे तेथे पंत नुसता छ लिहितात, उदाहरणार्थ, सछास्त्र, ४; तुछ २३; इछी ६३; इ०. अशा सर्व ठिकाणीं प्रस्तुत प्रतींत च्छ छापिला आहे.

२. पंत द्व हें जोडाक्षर बहुतकरून सर्वत्र त्थ असें लिहितात. उदा०, शुत्थकर्मा २८; सित्थ ३४; उत्थरीं ८५ इ०. अगदी क्वचित् द्व असेंही आढळते. उदा०, उद्वरिली ३३. प्रस्तुत आवृत्तींत सर्वत्र अर्थात् द्व असेंच छापिलें आहे.

३. म्ह आणि ह्य या दोन जोडाक्षरांत पंत विशेष भेद मानीत नसत असें दिसते. शुद्ध मराठी शब्दांतही ते ह्य असेंच जोडाक्षर लिहितात. उदा०, ह्यण्ती ४३; आह्यांसि १४६; ह्यणुनि ५; ह्यणजे ५६; इ०. क्वचित् म्ह असेंही आढळते. उदा०, म्हणसी ४. प्रस्तुत प्रतींत मराठी शब्दांत सर्वत्र म्ह असेंच छापण्यांत आलें आहे.

एवढ्या अपवादांखेरीज बाकी सर्वत्र (टीपांमध्ये नमूद केलेलीं स्थळें खेरीज करून) हें काव्य प्रस्तुत आवृत्तींत पोथीवरहुकूम छापलें आहे. यावरून पंतांच्या लेखनपद्धतीचें अवलोकन करण्याची उत्कृष्ट सोय झाली असल्याकारणाने आपण त्या दिशेने थोडा प्रयत्न करून पाहूं.

पंतांच्या पोथीचें सूक्ष्म अवलोकन केलें तर असें दिसून येईल की कांही विशिष्ट शब्दरूपें ते अनेक तऱ्हांनी लिहित असत. सध्या आपण शुद्धलेखनाचे जे नियम किंवा ज्या कसोट्या मानतो त्यांच्याशीं ताडून

पाहतां त्यांचें लेखन कित्येक ठिकाणीं अनियमित किंवा अशुद्ध असेंही भासेल. तथापि याच्यावरून, पंतांचें लेखन अशुद्ध असतें, तस्मात् भाषा-शुद्धि व लेखनशुद्धि यांच्याविषयीं पंतांची जी ख्याति आहे ती वृथा आहे, असा सिद्धांत बांधणें मात्र रास्त होणार नाही. कारण, एक तर अशा बाबती अगदी थोड्या आहेत; कांही बाबतींत लेखनाचे अनेक प्रकार त्या काळीं शुद्ध व सर्वमान्य असे गणले जात असतील, असाही संभव असतो. त्या काळाचा विचार करतां एकंदरीने पंतांचें लेखन पाहिलें असतां भाषाशुद्धते-विषयीं त्यांची जी ख्याति आहे ती यथार्थच वाटते.

प्रथम आपण आर्याकेकावलीच्या पोथींतील लेखनामध्ये, अशुद्धच समजल्या पाहिजेत अशा ज्या गोष्टी आहेत त्या पाहूं. अशा गोष्टी अर्थातच फार नाहीत.

(१) निखालस चुकीचा समजला पाहिजे असा एकच प्रकार आढळला. स्वामी या शब्दाच्या अंतीं दोन ठिकाणीं (१०, १३) पंतांनी अनुस्वार दिला आहे. अनुस्वार न दिलेले असेंही रूप कित्येक ठिकाणीं आढळतें. (१८, ७२)

(२) जे प्रकार वस्तुतः चुकीचे, परंतु ज्यांचें कसें तरी समर्थन करितां येईल असे कांही आहेत. (अ) ऱ्हव इकारान्त उकारान्त तत्सम शब्दांच्या अंतींचे इ व उ खरोखर नियमाने ऱ्हस्वच लिहिले पाहिजेत. परंतु (वृत्तास जरूरी नसतांही) पंतांनी एका स्थलीं इ दीर्घ लिहिलेला आढळतो. उदा०, निघादपती (३१). कांही ठिकाणीं आर्यार्धांच्या शेवटीं आल्यामुळे इ दीर्घ लिहिला असावा असें वाटतें. उदा०, मुनी (१३९), पूर्ती (१५३), नती, विनती (१५८). १५३ व्या आर्येंत तर पूर्वार्धांत मूर्ति हें ऱ्हस्वान्त लिहिलें असून उत्तरार्धांत पूर्ती हें दीर्घान्त लिहिलें आहे! ही मात्र धरसोड समजली पाहिजे.

वृत्ताच्या जरूरीकरितां शब्दांतींचा इ, उ ऱ्हस्व अगर दीर्घ कसाही लिहिण्याची कवीस मुभा असते, तेव्हा तशीं उदाहरणें अर्थातच विचारांत घेतां येत नाहीत.

(३) ट आणि ठ यांच्यांत क्वचित् धरसोड केलेली आढळते. वेष्टुनी (२) येथे वस्तुतः ट पाहिजे. साठीं या अव्ययांत व्युत्पत्तिदृष्ट्या ठ लिहिणेंच बरोबर आहे. परंतु पंतांचें रूप साठीं (१८, ११८) असें दिसतें.

(४) 'अंग' ऐवजीं 'आंग' हें अशुद्ध परंतु सामान्य लोकांत रुळलेलें रूप पंत पसंत करीत असें दिसतें. (११९, १३५)

(५) संस्कृत शब्दांतील ल ऐवजी ल लिहिण्याची पंतांची लकब सार्वत्रिक व सुप्रसिद्ध आहे. याही बाबतींत ते उच्चारस प्राधान्य देत असत, असें दिसतें. उदा०, विकळ (३५), सहनशीळता (६०), व्याळकराळ, काळ (७२), जळदनिभा बळसिंधो खळमथना सूर्यकुळमणे (८८) इ० इ०. पण क्वचित् पंत जाणूनबुजून ल च लिहितात ! उदा० ७६ पहा. याला कारण अनियमितपणा किंवा धरसोड याखेरीज दुसरें सुचत नाही.

आता, जे प्रकार अशुद्धामध्ये न गणितां लेखनपद्धतीचें वैशिष्ट्य म्हणूनच मानिले पाहिजेत, असे कांही प्रकार पाहूं. प्रथमतः अनुस्वारांकडे आपण लक्ष देऊं. सध्याच्या लेखनपद्धतींत जेथे अनुस्वार देण्यांत येत नाहीत अशा अनेक व्याकरणरूपांमध्ये पंत अनुस्वार देत असत, असें दिसतें.

(६) मी वर पंत नेहमी अनुस्वार देतात. (७२, ७३, ८३, ८४, १०३, १०४ इ०) सध्या मी हें तृतीयान्त असेल तेथेच अनुस्वार द्यावा, इतरत्र देऊं नये, अशी पद्धत रूढ आहे. पंत हा भेद मानीत नसत असें दिसतें. उलट मीच्या अनेकवचनी विभक्तिरूपांत अनुस्वार नित्य द्यावयास पाहिजे तो एके ठिकाणीं पंतांनी दिलेला दिसत नाही—आम्हासि (१६). हा हस्तदोष असावा.

(७) अनुस्वार देण्याच्या बाबतींत पंतांचा एकंदरींत सढळपणाच दिसतो. कवितेमध्ये ऊनप्रत्ययान्त धातुसाधितास ई लागून ऊनी असें रूप होतें. यावर अनुस्वार देण्याची वास्तविक जरूरी नाही. परंतु पंत त्यावर अनुस्वार देतात. उदा. वेष्टुनीं (२), ऐकोनीं (१३), करुनीं (१३९). या 'ऊनी'चें 'उनिया' असें रूप होतें तेव्हा हा अनुस्वार शेवटच्या या वर येतो व तोही पंत सर्वत्र देतात. वांचुनियां (१००), जाबुनियां (१०९), करुनियां

(२६) इ. इतकेंच काय, 'आंत' या शब्दयोगी अव्ययास पंचम्यर्थी ऊन लागून कवितेंत त्याचें 'आंतुनी' किंवा 'आंतूनी' असें रूप होतें त्यावरही अनुस्वार दिल्याखेरीज पंत राहत नाहीत. कारागृहांतुनीं (२४), संकटांतुनीं (५३) इ०. या प्रकाराची अतिशयोक्ति म्हणजे कोणत्याही व्याकरणरूपाच्या अंतीं नी दिसला की त्यावर अनुस्वार देणें. तीही पंतांनी केलेली दिसते. दोनीं (१३). 'तन्हीं' (९५) या अव्ययावरही त्यांनी अनुस्वार दिला आहे.

(८) वाच, धाव, हास या धातूंतिल 'आ'वर पंत अनुस्वार देतात. व्युत्पत्तिदृष्ट्या हा निष्कारण आहे. हांसतील (६०) धांव, (३९, ७१, ८७) वांचुनियां (१००). वाचुनि (२) असें निरनुस्वार रूप एका ठिकाणीं दिसतें तें चुकून पडलें असें समजावें.

(९) सर्वत्र अनुस्वाराबद्दल असा पक्षपात असूनही सध्याच्या पद्धतीनुसार जेथे अनुस्वार द्यावयास पाहिजे अशा कांही ठिकाणीं पंत देत नाहीत ! हीं यां अनेकवचनी तृतीया प्रत्ययापूर्वी सामान्यरूपाच्या अंतीं पंत अनुस्वार देत नाहीत. शापाहीं (३३). त्याचप्रमाणे नांव (नाम), गांव यांवर व्युत्पत्तिसिद्ध अनुस्वार पाहिजे तो पंत देत नाहीत असें दिसतें. नाव (३९, ४०), गावखरीचां (१०९).

(१०) अनुस्वारांचें प्रकरण येथे संपवून इतर कांही प्रकारांकडे आता लक्ष देऊं. मी, तूं या सर्वनामांच्या षष्ठीच्या रूपांत सध्या झ आढळतो, त्या ठिकाणीं पंत नेहमी ज वापरतात. उदां. तुजीं (५), तुजें (८, १३), तुजा (११), तुजी (६०, ७४, ७९), माज्या (५४), माजी (४५); माजा (७८), इ०. या षष्ठ्यन्त रूपांचें सामान्यरूप झाल्यास त्याला नियमाप्रमाणे य लागावयास पाहिजे, तोही पंत कित्येक ठिकाणीं लावीत नाहीत. उदा० तुजा (तुज्या) (१, १०, ९०). यकारयुक्त रूपेही कित्येक ठिकाणीं आढळतात. तुज्या (१, ६०, १००); माज्या (५४) इ०. उलट, नको असेल तेथे यकार घालण्याची खोड पंतांस दिसते. राज्या (४२).

(११) होणें या क्रियेच्या भूतकाळरूपांत सध्या झ वापरण्याची पद्धत आहे. पंत सर्वत्र ज लिहितात. जाल्य (५६), जालें (८१) इ०.

(१२) ये, घे, जा इत्यादि एकाक्षरी स्वरान्त जे धातु आहेत त्यांच्या ऊकारयुक्त रूपांत विकल्पाने 'व' घालण्याची पद्धत सध्या देखील आहे. उदा०, घेऊन-घेवून, इ०. ईकारयुक्त रूपांत य घालण्याची पद्धत सध्या फारशी नाही. उदा०, 'येईल'च्या ऐवजी 'येयील' असें फारकरून लिहिण्यांत येत नाही. पंतांच्या लेखनांत दोन्ही बाबतींत सररास विकल्प आढळतो, किंबहुना इकारयुक्त रूपांमध्ये 'य'चा प्रयोग करण्याचीच प्रवृत्ति सर्वत्र आढळते. उदा०, उगड (६), ठेउनि (१७), होवूनि (६९), घेवुनि (७१), पावुनि (६४), जावुनियां (१०९), गाथिन, गायीन (७८, ११२), येयील (८०).

(१३) याच्याचसारखा दुसरा प्रकार म्हणजे नामांच्या रूपांतही ई किंवा यी असें वैकल्पिक लेखन आढळते. उदा०, ठायीं (९०), ठाई (३६), बायी (११७).

(१४) तर्ही (९५), तेव्हड्याचि (१२७) हीं हकारयुक्त रूपें लक्षांत ठेवण्याजोगीं आहेत. उलट आपण जेथे नित्य हकार वापरतो तेथे पंत वापरीत नाहीत असेंही दिसते! उदा०, कोले [कोल्हे] (५२).

हे आर्याकेकावलीपुरते पंतांच्या लेखनांतील विशेष झाले. कवि या नात्याने पद्यरचना करितांना ऱ्हस्वदीर्घांच्या ज्या सवलती घेण्यांत येतात, त्या पंतांनी घेतल्या आहेत. त्यांच्या खुलशासाठी 'मयूरकाव्यविवेचन' पृ. २५६-५८ पहा. या ग्रंथांतील ६ वा विभाग 'पंतांची भाषाशुद्धि व पंतभाषेचें व्याकरण' या नांवाचा आहे, तो सर्वच या संबंधांत अभ्यासण्याजोगा आहे.

१०१ अथ मयूरकाव्य, ठाण. स्वल्प

१९३५.१.२..... वि: काव्य

२६/२/५९

५५६
१९९



REED